

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLÂHİYAT ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

HAK DİNİ KUR'AN DİLİ TEFSİRİNDE MÜŞKİLÜ'L-KUR'AN

(Yüksek Lisans Tezi)

Tuğba Nur TUĞUT

İSTANBUL-2009

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLÂHİYAT ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

HAK DİNİ KUR'AN DİLİ TEFSİRİNDE MÜŞKİLÜ'L-KUR'AN

(Yüksek Lisans Tezi)

Tuğba Nur TUĞUT

Danışman: Prof. Dr. Abdulaziz Hatip

İstanbul-2009

Marmara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

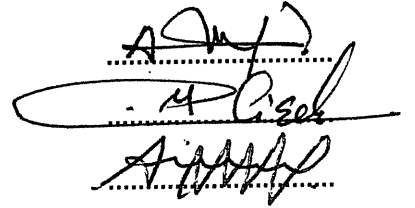
Tez Onay Belgesi

İLAHIYAT Anabilim Dalı TEFSİR Bilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi
TUĞBA NUR TUĞUT'ın HAK DINİ KUR'AN DİLİ TEFSİRİNDE MÜŞKİLÜ'L-KUR'AN
adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 16.07.2009 tarih ve 2009/12-34 sayılı
kararıyla oluşturulan jüri tarafından oybirliği/oyçokluğu ile Yüksek Lisans Tezi olarak
kabul edilmiştir.

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

- Tez Savunma Tarihi : 04.10.2009
- 1) Tez Danışmanı : PROF. DR. ABDULAZİZ HATİP
- 2) Jüri Üyesi : PROF. DR. YAKUP ÇİÇEK
- 3) Jüri Üyesi : DOÇ. DR. ALİ COŞKUN

ÖNSÖZ

Kur'an hem dünyada hem de ahirette insanlığın saadete ulaşması için Allah tarafından gönderilmiş ilahi bir mesajdır. İnsanlığı doğru yol üzerine yönlendirmek için onlara en güzel şekilde hitap eden Kur'an-ı Kerim hem lafzı hem de manasıyla ebedî mucize olup, bir harfi bile kıyamete kadar değişmeyecektir. Allah Kur'an-ı Kerim'de insanlara en güzel, en fasih ve en anlaşılır biçimde hitap ettiği için onda herhangi bir çelişki veya tutarsızlığın bulunması imkânsızdır. Bu özellik sadece Kur'an-ı Kerim'de mevcut olup diğer eserler için söz konusu değildir.

Hz. Peygamber'in ardından ortaya çıkan fitne olaylarının sonucunda İslâm karşıtı birtakım insanlar Kur'an-ı Kerim'de, birbiriyle çelişen ayetlerin olduğunu öne sürmüşler ve Kur'an-ı Kerim hakkında kuşku uyandırmaya çalışmışlardır. Bu saldırılar karşısında *Müşkilü'l-Kur'an* ilmi ortaya çıkmıştır ki bu ilmin ortaya çıkışının temel sebeplerinden biri, Kur'an'ı İslâm'a muhalif akımlara karşı savunmak, diğeri de halkın zihnini meşgul eden bazı müşkil ve müteşâbih âyetleri tefsir etmektir. Zira Kur'an-ı Kerim'de (en-Nisâ 4/82) âyetler arasında herhangi bir ihtilâfın bulunmadığına işaret edilerek bu durum O'nun ilâhî kaynaklı oluşuna delil gösterilmişse de bazı âyetler, yeterli bilgiye sahip bulunmayanların zihinlerinde bir ihtilâf ve tenakuz düşüncesi uyandırabilmektedir. Âlimler bu düşüncüyü bertaraf etmek, Müslümanları bu düşüncelerden korumak amacıyla müstakil eserler te'lif etmişler, tefsir kitaplarında ilgili ayetler vesilesiyle konuya açıklık getirmişlerdir.

Çalışmamızda İslam âlemi için önemli bir yeri olan *Müşkilü'l-Kur'an* ilmini, büyük müfessir Elmalılı Hamdi Yazır'ın tefsiri Hak Dini Kur'an Dili adlı tefsirinde inceledik.

Yaşamımda maddî, manevî desteklerini her an yanımda hissettiğim aileme teşekkürü îfa edilmesi gereken bir borç bilirim. Bu çalışmanın hazırlanması aşamasında değerli tavsiyeleriyle bana rehberlik eden, hoşgörü ve desteğini sürekli yanımda hissettiğim kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Abdulaziz Hatip Bey'e saygı ve şükranlarımı sunar; tezimizin, konuya ilgi duyanlara faydalı olmasını temenni ederim.

İstanbul, 2009

Tuğba Nur TUĞUT

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
İÇİNDEKİLER.....	II
KISALTMALAR.....	V
GİRİŞ.....	1

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE ÖNEMİ.....	1
B. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI	2

BİRİNCİ BÖLÜM

MÜŞKİLÜ'L-KUR'AN KAVRAMI

A. MÜŞKİLÜ'L-KUR'AN.....	5
B. MÜŞKİLÜ'L-KUR'AN İLMİNİN DOĞUŞU.....	7
C. MÜŞKİLİĞİN SEBEPLERİ.....	9
1. Konunun Çeşitli Safhalarının Bulunması.....	9
2. Konu ve Yer Farklılığı.....	10
3. Fiillerin Kullanım Cihetleri.....	11
4. İfadenin Hakikat ve Mecaz İhtiva Etmesi.....	11
5. Bir Olayın Değişik Yönlerden Ele Alınması.....	12
6. Harf-i Cerlerin Birbirinin Yerine Kullanılması.....	12
7. Kıraat Farklılıkları.....	12
8. Müşterek Lafızlar.....	13
9. Ayetlerdeki Müteşabihlik ve Mücmellik	13
D. MÜŞKİLÂTIN KUR'AN'DA GÖRÜNEN ŞEKİLLERİ.....	14
E. İŞKÂLİ GİDERME YOLLARI.....	15
F. MÜŞKİLÜ'L-KUR'AN HAKKINDAKİ ÇALIŞMALAR.....	15

İKİNCİ BÖLÜM

ELMALILI HAMDİ YAZIR VE "HAK DİNİ KUR'AN DİLİ" İSİMLİ TEFSİRİ

A. ELMALILI HAMDİ YAZIR'IN HAYATI.....	20
1. Doğumu ve Ailesi.....	20
2. İlmî ve Siyasî Yönü.....	20
3. Eserleri.....	22
B. "HAK DİNİ KUR'AN DİLİ" İSİMLİ TEFSİRİ.....	23
1. Tefsirin Genel Özellikleri.....	23
2. Kaynakları.....	26
3. Elmalılı'nın Müşkilü'l-Kur'an Hakkında Görüşleri.....	27

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HAK DİNİ KUR'AN DİLİ'NDE MÜŞKİLÜ'L-KUR'AN

A. TE'VİL VE TE'LİF YOLUYLA İŞKÂLİ GİDERME.....	31
---	----

1. Allah'ın Zatı, Sıfatları ve Fiilleriyle İlgili Ayetlerde İşkâl.....	32
a. Allah'ın Kalpleri Mühürlemesi.....	32
b. Allah'ın Kalplerdeki Hastalığı Artırması.....	35
c. Kiblede Yön Problemi ve Allah'ın Vechinin Her Yerde Olması....	36
d. Allah'a Beşerî Sıfatların İzafe Edilip-Edilmemesi.....	37
e. Allah'ın Her Şeyi Bildiği Halde Kullarını İmtihana Çekmesi.....	42
f. Allah'ın Dilediğini Hidayete Erdişip Dilediğini Şaşırtması.....	43
g. Allah'ın Mü'minlerin Can ve Mallarını Satın Alması.....	45
h. Allah'ın Nur ve Nur'un Yaratıcısı Olması.....	46
i. Mü'minlerin Barıştan Yana Olup-Olmamaları.....	47
j. Rü'yetullah Meselesi.....	47
2. Kevnî Ayetlerde İşkâl.....	47
a. Göklerin ve Yerin Altı Günde Yaratılışı.....	48
b. Yeryüzünün Yaratılışının Gökyüzünden Önce Olması.....	50
c. İnsanın Yaratılışının Gök ve Yerin Yaratılışından Kolay Olup- Olmadığı	51
3. Kulların Fiileriyle İlgili Ayetlerde İşkâl.....	52
a. Kişinin Atalarının Yaptıklarından Sorumlu Olup-Olmaması.....	52
b. Duaya Gerek Olup-Olmaması.....	55
c. "Dinde Zorlama Yoktur" Ayeti Bağlamında Savaşı Emreden Ayetler.....	57
d. Erkeğin Kadından Üstün Olup-Olmaması.....	63
e. Kulun Başına Gelen Kötülüklerin Sebebinin Kendisi Olup- Olmaması.....	65
f. Eşler Arasında Tam Adaletin Sağlanıp- Sağlanamaması.....	66
g. Kâfirlerin Bütün Amellerinin Boşa Gidip- Gitmemesi.....	67
h. Kötülüğe Karşı Kötülükle Cevap Verilip-Verilmemesi.....	67
i. Zahiren İrtidat Etmenin Cezası.....	68
j. İnsanların Allah'ın Rahmetiyle Karşılaştıklarında Şımarmaları...	69
k. Mü'minlerin Kâfirleri Bağışlayıp-Bağışlamaması.....	69
4. Tevhid ve Nübüvvet Konularını İçeren Ayetlerde İşkâl.....	70
a. Müslümanların Meleklerle Desteklenmesi.....	70
b. Şeytanın Unutturması.....	70
c. Her Ümmete Bir Peygamber Gönderilip-Gönderilmemesi.....	71
d. Ölüm Anında Canları Meleklerin veya Allah'ın Alması.....	71
e. Hz. Peygamber'e Kur'an'ı Cebrail (a.s)'ın veya Allah'ın Öğretmesi.....	72
5. Ahiret Ahvâlini İçeren Ayetlerde İşkâl.....	73
a. Ahiretteki Sorgulama.....	73
b. Allah'a Dönüşün Toplu ve Teker Teker Olması.....	74
c. Ahirette İnsanlara Söz Hakkı Verilip-Verilmemesi.....	74
d. Kıyamet Günü Dağların Yerinde Durması veya Savrulması.....	74
6. Kıssaları İçeren Ayetlerde İşkâl.....	76
a. Hz. Musa'ya Yapılan Hitapların Farklı Olması.....	76
b. Kabil'in, Habil'in Günahını Yüklenip-Yüklenmemesi.....	76
c. Firavunun Kendini İlah Olarak Görmesi.....	77
d. Ataları Uyarılmamış Gafil Olan Bir Kavmin Azabı Hak Edip- Etmemesi.....	78
e. Meleklerin Hz. Adem'e Secde Etmesi ile Secdenin Allah'tan Başkasına Yapılıp-Yapılmayacağı.....	79

f. Şeytanın Cennetten Kovulması ve Hz. Adem ve Hz. Havva'ya Cennette Vesvese Vermesi.....	80
B. TAHSİS YOLUYLA İŞKÂLİ GİDERME.....	81
1. Ahirette Şefaât Meselesi.....	81
2. Müşrik Kadınları Nikâhlama Meselesi.....	82
3. Mü'minlerin Topyekün Savaşa Katılması.....	82
C. NESH YOLUYLA İŞKÂLİ GİDERME.....	82
1. Miras Ayetleri.....	83
2. Zinanın Cezası.....	83
3. Kâbe'ye Yönelen Müşriklere Saygı Gösterme Mevzuu.....	83
4. Haram Aylarda Savaşma Mevzuu.....	84
5. Müşrikler Arasında Hüküm Verme.....	84
SONUÇ.....	85
BİBLİYOGRAFYA.....	88

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.md.	: Adı geçen madde
a.s.	: Aleyhisselam
b.	: Bin
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
D.İ.A.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
GAS.	: Geschichte des Arabischen Schrifttums
h.	: Hicri
haz.	: Hazırlayan
İFAV	: İlahiyat Fakültesi Vakfı
Ktp.	: Kütüphane
M.E.B.	: Milli Eğitim Bakanlığı
M.Ü.İ.F.D.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
M.Ü.S.B.E.	: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Nşr.	: Neşreden
s.	: Sayfa
sad.	: Sadeleştiren
şrh.	: Şerh eden
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik
tsh.	: Tashih
trc.	: Tercüme eden
t.y.	: Yayın tarihi yok
v.	: Vefat
vr.	: Varak
v.y.	: Vefat tarihi yok
yay.	: Yayınları
y.y.	: Yayın yeri yok

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE ÖNEMİ

Kur'ân-ı Kerim İslam'ın en temel kaynağı ve her konuda başvurulacak ilk merciidir. Bu sebeple Müslümanlar Kur'an'ın nazil olmasıyla beraber O'nu en güzel ve en doğru şekilde anlamaya gayret etmişler, bu konuda ellerinden gelen her türlü çalışmayı yapmışlardır. Zira O'nu öğrenmek insanlığı hayra götüren tüm yolları, şerrin kaynağını ve ondan kurtuluş yöntemlerini öğrenmek demektir. O'nu anlamak Yüce Yaraticıyı ve kendimizi tanımak, hayata geliş gayemizi ve asıl yurdumuz olan ahiret hayatını benimsemek demektir.

Sahabeden günümüze en çok üzerinde çalışılan, en doğru şekilde anlamak için gayret sarfedilen tek kitap Kur'ân-ı Kerim olmuştur. Öyle ki bazen bir tek ayet bile araştırmacıların yıllarını almıştır. Kur'an mütercimi olarak bilinen ve bu konuda Peygamberimizin duasını almış olan İbn Abbas *"Eğer ikiniz de Allah'a tevbe ederseniz ne iyi, çünkü kalpleriniz eğildi. Ve eğer Peygamber'e karşı birbirinize arka olursanız (bilin ki) onun dostu ve yardımcısı Allah, Cibril ve müminlerin iyileridir. Bunun ardından melekler de ona arkadır"*¹ ayetinde Peygamber aleyhinde yardımlaşan kadınların kim olduğunu Hz. Ömer'e sormak için bir veya iki sene uğraşmıştır.² Keza Hulefâ-i Raşidîn'den olan Hz. Ömer'in Bakara Suresi üzerinde sekiz veya oniki sene çalıştığı rivayet edilmiştir. Bu örneklerin yanı sıra birçok sahabe ve âlimin tek bir ayeti okuyarak, düşünerek sabahladıklarına dair rivayetler³ Kur'an'ı en iyi şekilde anlayabilmek için ne kadar çok çaba sarfedildiğinin en açık göstergeleridir.

Kur'an'ı en doğru şekilde anlamak İslam toplumunda görülen birçok problemin çözümünü de beraberinde getirecektir. Zira söz konusu problemlerin büyük ekseriyeti Kur'an'ı yanlış anlamadan kaynaklanmaktadır. Bu konuda İslam karşıtları da boş durmamış ve her fırsatta Kur'an hakkında insanların zihinlerinde şüpheler uyandırmaya çalışmışlardır. Özellikle müteşabih ve müşkil ayetler üzerinde durmuşlar, böylece Kur'an'ın ihtilaf ve çelişkiler barındıran bir kitap olduğunu iddia etmişlerdir. İslam âlimleri yüzyıllar boyunca bu şüphe ve iftiraları izale etmek için çeşitli eserler te'lif etmişler, tefsir kitaplarında ilgili ayetler vesilesiyle konuya açıklık getirmişlerdir. Kur'ân-ı Kerim'de hakiki manada ihtilaf bulunmadığı (Nisa 4/82, Kehf 18/1) bildirilmiştir. İnsanların zihinlerinde meydana gelen

¹ Tahrim 66/4.

² Suyuti, *Müfhematü'l-akran fi mübhemati'l-Kur'an*, thk. İyad Halid Tabba, Müessesetti'r-Risale, Beyrut, 1986, s.34.

³ Akpınar, Ali, *Kur'an Niçin ve Nasıl Okunmalı*, Uysal yay, Konya, 2000, s.48-49.

ihtilaf ve tenakuz düşüncesi ise çeşitli sebeplerden ve bilgi yetersizliğinden kaynaklanmaktadır.

Zaman içerisinde, Kur'an üzerine yapılan çalışmalar sonucu Kur'an ilimleri ortaya çıkmış, bu ilimler insanların Kur'an'ı daha iyi anlamasına yardımcı olmuştur. Tezimizin asıl konusu olan “*Müşkilü'l-Kur'an*” ilmi de bu ilimler arasındadır. Kur'an-ı Kerim ayetleri arasında ilk bakışta ihtilaf ve tenakuz gibi görülen durumlar bulunmaktadır. Bir takım sebeplerden kaynaklanan bu tür ayetleri bağdaştırarak, hakiki manalarını ortaya koyan ilme “*Müşkilü'l-Kur'an*” denir.⁴

“*Müşkilü'l-Kur'an*” ilmi, Kur'an'ı anlamada insanların zihinlerinde oluşabilecek sorulara cevap vermekte, bu konuda İslam muhaliflerinin ortaya attığı iddiaları bertaraf etmektedir. Zaman ve zemine göre farklılık arzeden müşkil ayetler her dönemde, zamanın önde gelen âlimleri tarafından ele alınmış ve tespit edilen işkâller ortadan kaldırılmıştır. İnsanların Kur'an'ı doğru anlamasına yardımcı olması ve zihinlerdeki karışıklığı bertaraf etmesi sebebiyle konunun ehemmiyeti büyüktür.

Bizi böyle bir çalışmaya sevkeden sebep, son dönemde konuya dair yapılmış müstakil eserlerin sınırlı sayıda olması ve yaşadığı dönemin meselelerine hâkim olan, nakli ve aklı birleştirerek mutedil bir yöntem izleyen, son dönem âlimlerinden, büyük düşünür, müfessir Elmalılı Hamdi Yazır'ın müşkil gördüğü ayetler ve bu ayetlerin uzlaştırılması noktasında yapmış olduğu tefsiri merak duygusu olmuştur. Çalışmamızın amacı ayetler hakkında yeterli bilgiye sahip olunmadığından zihinlerde oluşan soru işaretlerini *Hak Dini Kur'an Dili* tefsiri çerçevesinde ortadan kaldırmaya çalışmak ve Kur'an'ın daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmaktır.

B. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

“*Müşkilü'l-Kur'an*” ilmiyle ilgili yazılmış olan birçok eser mevcut olup, bu konuda ilk eser veren *Müşkilü'l-Kur'an ve er-Red ale'l-Mülhidin fi Müteşabihî'l-Kur'an* adlı eseriyle Ebu Ali Muhammed İbn Müstenir İbn Ahmed el-Kutrub (v.206/821) ve *Cevabatü'l-Kur'an* adlı çalışmasıyla Süfyan b. Uyeyne (v.198/814)'dir.⁵ Bu konuda h.II. yüzyılın başlarından itibaren günümüze dek birçok eser kaleme alınmıştır. Ancak konuya dair eserleri

⁴ Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usulü*, TDV, Ankara, 1993, s. 179; Turgut, Ali, *Tefsir Usulü ve Kaynakları*, İFAV, İstanbul, 1991, s.186.

⁵ Zerkeşi, *el-Burhan*, II, 45; Suyuti, *el-İtkan*, II, 724; Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s.181; İbnü'n-Nedim, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, trc.-thk. Rıza Teceddüd, Müessesesi-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran, t.y, s.60; Yerinde, Adem, “*Müşkilü'l Kur'an*”, *DİA*, XXXII, 165.

incelediğimizde neredeyse tamamına yakınının “*Müşkilü'l-Kur'an*” ilmiyle alakalı olmayıp müteşabih, mecaz, istiare, kinaye, garibu'l-Kur'an vb. Kur'an ilimleriyle alakalı bilgiler verdiğini, kendi dönemlerine ait meseleleri ele aldıklarını ve ayetler hakkında yapılan muhalif iddialara cevap verdiklerini tespit ettik. Hatta İbn Kuteybe'nin (v.276/889) bu konuda ilk örneklerinden kabul edilen *Te'vil-u Müşkilü'l-Kur'an* isimli kitabında, 590 sayfalık hacimli bir eser olmasına rağmen, yalnızca 20 sayfalık bir bölümünde 'Babu't-Tenakuz ve'l-ihtilaf' başlığı altında ayetler arasındaki zahiri çelişkiler incelenmiştir. Eserin geri kalan kısmı usule dair farklı konuları ele almıştır. Son dönemde yapılan ve tamamıyla “*Müşkilü'l-Kur'an*” ilmini konu edinen tespit edebildiğimiz eserler Abdulcelil Candan'ın *Kur'an Okurken Zihne Takılan Ayetler* isimli kitabı, Sabri Demirci'nin *Fahrudin Razi'nin Tefsiri Mefatihü'l Gayb'da Müşkilü'l-Kur'an* isimli basılmış doktora tezi ve Ahmet Özbay'ın *Kurtubi Tefsiri'nde Müşkilü'l-Kur'an* isimli yüksek lisans tezidir. Konuya dair yapılmış olan müstakil eserlerin sınırlı sayıda olması ve yaşadığı dönemin meselelerine hâkim olan, nakli ve aklı birleştirerek mutedil bir yöntem izleyen, son dönem âlimlerinden, büyük düşünür, müfessir Elmalılı'nın bu konudaki tesbitlerine duyduğumuz merak bizim böyle bir konu seçmemizde etkili olmuştur.

Çalışmamızın birinci bölümünde müşkil kavramı, “*Müşkilü'l-Kur'an*” ilminin doğuşu, müşkilliğin sebepleri, işkâli giderme yolları ve bu ilim üzerine te'lif edilmiş eserler hakkında bilgi verdik. Usul bilgilerinin ağırlıklı olduğu bu bölümde Suyuti ve Zerkeşi'nin eserlerini esas aldık. Bu konunun ilk örneklerinden kabul edilen İbn Kuteybe'nin *Te'vil-u Müşkilü'l-Kur'an* isimli eserinden ve son dönem araştırmacılarından İsmail Cerrahoğlu'nun *Tefsir Usûlü* kitabından istifade ettik. Konuya dair yazılmış eserleri TDV İslam Araştırmaları Merkezi ve TDV İslam Ansiklopedisi'nin “*Müşkilü'l-Kur'an*” maddesini esas alarak tespit ettik.

İkinci bölümde; üzerinde çalıştığımız tefsirin müellifi Elmalılı Hamdi Yazır'ın hayatı, eserleri, ilmî ve siyasî yönü ve tefsiri *Hak Dini Kur'an Dili* hakkında özet bilgi vermeye çalıştık. Müfessirimizin “*Müşkilü'l-Kur'an*” ilmiyle ilgili görüşlerine yer verdik.

Son bölüm olan üçüncü bölümde ise tezimizin esas konusu olan “*Müşkilü'l-Kur'an*” ilmini *Hak Dini Kur'an Dili* tefsirinde inceledik. İşkâli giderme yollarını te'vil ve te'lif yoluyla, tahsis yoluyla ve nesh yoluyla işkâli giderme şeklinde üç ana başlığa ayırdık. Elmalılı'nın daha ziyade te'vil yoluyla işkâli giderme yolunu kullanması hasebiyle bu başlığı Allah'ın Zatı, Sıfatları ve Fiilleriyle İlgili Ayetlerde İşkâl, Kevni Ayetlerde İşkâl, Kulların

Fiileriyle İlgili Ayetlerde İşkâl, Tevhid ve Nübüvvet Konularını İçeren Ayetlerde İşkâl, Ahiret Ahvalini İçeren Ayetlerde İşkâl, Kıssaları İçeren Ayetlerde İşkâl şeklinde tasnif ettik. Tespit edebildiğimiz Elmalılı'nın müşkil gördüğü ayetleri, müfessirimizin ne şekilde çözüme kavuşturduğunu belirttikten sonra zaman zaman farklı tefsirlere ve konuya açıklık getirecek çeşitli kaynaklara da başvurduk. Günümüzde insanların zihinlerini meşgul eden müşkil ayetlerin açıklamalarını daha tafsilatlı tutmaya çalıştık. Gereken yerlerde fikhî ve kelamî izahlarda bulunduk. Tezimizi genel bir sonuç ile tamamladık.

BİRİNCİ BÖLÜM

MÜŞKİLÜ'L-KUR'AN KAVRAMI

A. MÜŞKİLÜ'L-KUR'AN

Kur'ân-ı Kerim ayetleri arasında ilk bakışta ihtilaf ve tenakuz gibi görülen durumlar bulunmaktadır. Bir takım sebeplerden kaynaklanan bu tür ayetleri bağdaştırarak, hakiki manalarını ortaya koyan ilme “*Müşkilü'l-Kur'an*” denir.⁶

Müşkil kelimesi, “شکل” kökünden türemiştir. “شکل” lügatte; “benzer, karışık, renklerin karışması, şekil” anlamlarına gelir.⁷ Müşkil ise “اشكال” mastarından ism-i fail olup, usulcülere göre kendisinden kastedilen mana karışık ve kapalı olan lafızdır. Bu lafzın kapalılığı ve karışıklığı temyizine bir delil bulunmasıyla ortadan kalkabilir.⁸

Tefsir usulü ıstılahında ise “*Müşkilü'l-Kur'an*”; Kur'ân-ı Kerim ayetleri arasında ihtilaf ve tenakuz gibi görülen bir durumdur.⁹ Aslında ilahi bir kelim olan Kur'ân-ı Kerim'de hakiki manada ihtilaf ve çelişki söz konusu olamaz. Allah (c.c) Kur'ân-ı Kerim'de böyle bir durumun olamayacağını birçok ayette bildirmiştir.

*“Onlar hâlâ Kur'ân'ı gereği gibi düşünüp anlamaya çalışmazlar mı? Eğer o Allah'tan başkası tarafından indirilmiş olsaydı mutlaka onda birçok çelişkiler bulurlardı.”*¹⁰

*“Hamd, o Allah'a mahsustur ki kulu (Muhammed'e) kitabı indirdi ve ona hiçbir eğrilik koymadı.”*¹¹

*“Pürüzsüz Arapça bir Kur'ân (indirdik ki, Allah'ın azabından) korunsunlar.”*¹²

⁶ Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usulü*, TDV, Ankara, 1993, s. 179; Turgut, Ali, *Tefsir Usulü ve Kaynakları*, İFAV, İstanbul, 1991, s.186.

⁷ İbn Manzur, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensari, *Lisanü'l-Arab*, Daru Sadır, Beyrut, t.y, XI, 357-358.

⁸ Tehanevi, Muhammed b. A'la b. Ali el-Faruki el-Hanefi, *Keşşafu Istılahi'l-fünun*, Daru Sadır, t.y, II, 786.

⁹ Suyuti, Ebu'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman İbn Ebî Bekr, *el-İtkan fi Ulumi'l-Kur'an*, talik Mustafa Dib el-Buga, Dımaşk, Dâru İbn Kesir, 1987, II, s.724; Zerkeşi, Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah, *el-Burhan fi Ulumi'l Kur'an*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Beyrut, Dârü'l-Ma'rife, 1972, II, 45.

¹⁰ Nisa 4/82.

¹¹ Kehf 18/1.

¹² Zümer 39/28.

Ahmet b. Hanbel'in (v.241/855), Enes b. Malik'ten rivayet ettiği hadiste de Kur'an ayetlerinin birbiriyle çelişip birbirini nakzedemeyeceği vurgulanmıştır.

Enes (r.a) şöyle diyor: "Ashabın uluları, Rasulullah'ın kapısının önünde duruyorlardı. Kardeşimle birlikte onların arasından ayrılmak hoşumuza gitmedi. Biz de odada oturduk. Kur'an'dan bir ayet okudular. Onun üzerinde münakaşa ettiler, sesleri yükseldi. Bunun üzerine Rasulullah, yüzü kızarıncaya kadar öfkelenip çıkıp geldi. Yüzlerine toprak attı ve şöyle dedi:

"Yavaş olun! Sizden önceki kavimler bu sebeple helak oldular. Peygamberler hakkında ihtilaf etmeleri sebebiyle ve kitaplarının bir bölümünü diğer bölümü ile nakzetmeye çalışmaları sebebiyle (helak oldular). Çünkü Kur'an'ın bir bölümü diğer bölümünü yalanlamak için inmemiştir. Tam tersine bir kısmı diğer kısmını tasdik etmek üzere inmiştir. Öyleyse ondan bildiğinizle amel ediniz, bilmediğiniz kısmını Kur'an âlimine götürünüz."¹³

Ayetlere yüzeysel bakan bir kimse, cehaletinden dolayı, hakikatte ihtilaf olmayan ayetler arasında çelişki varmış gibi görebilir.¹⁴ Böyle bir durumda, birbirine zıt manalar taşıdığı sanılan ayetlerin bağdaştırılması gerekir. Bu yöndeki tereddütlerin giderilmesi de "Müşkilü'l-Kur'an" ilmiyle sağlanır.¹⁵

Bu konuyla ilgili olarak Elmalılı'nın (v. 1361/1942) tefsirinde şunlar yer almaktadır: "İnsanoğlunun sözlerinde bu ihtilaflar çoklukla bulunur. Şairlerin, yazarların sözleri karşılaştırıldığında, nazmında ve üslubunda farklılıklar bulunur. Fesahat ve belagatinde farklılıklar görülür. Ne iki mektup, ne de iki şiir birbirine eşittir. Yazarı aynı olmasına rağmen bir şiirde fasih olan beyitlerle birlikte, fasih olmayan beyitler de yer alır. Bazen dünyayı överler, bazen de kötülerler. Bazen cesareti, pehlivanlık diye överler, bazen de tehevür diye kötülerler. Bazen korkaklığı överler, onu hazmetmek diye isimlendirirler. Bazen de zayıflık diye isim takıp kötülerler. İnsanoğlunun kelamı bu ihtilaflardan uzak değildir.

Bu ihtilafların kaynağı, maksatların, hallerin çeşitli olmasıdır. Çünkü insanın halleri devamlı değişkendir. Sevinçli olduğunda fesahat ona yardımcı olur, ferahlandırır. Sıkıntı halinde de onu rahatsız eder. Zira hedefi, maksadı değişmiştir. Bazen oraya bazen buraya meyleder. Bu değişkenlik, tabii olarak sözlerine de yansır. Yirmi üç sene boyunca konuşan bir

¹³ İbn Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybani Ahmet, *el-Müsned*, şrh. Ahmed Muhammed Şakir, Dârü'l-Maârif, Mısır, 1972, X, 174-175.

¹⁴ Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usulü*, s.179.

¹⁵ Turgut, Ali, *Tefsir Usulü ve Kaynakları*, s.186.

dil, hep isabet etmez. Buna rağmen hep isabet ediyorsa, devamlı tek maksat, tek metot üzere konuşuyorsa, hiç şüphesiz Kur'an onun sözü değildir. Şayet Kur'an onun kelamı olmuş olsaydı veya bir beşerin sözü olsaydı, onda birçok çelişkiler bulunacaktı. Ancak Kur'an ayetleri üzerindeki çeşitli görüşler, ihtilaflar, insanların görüşlerinin birbirine zıt olmasından kaynaklanmaktadır. Yoksa Kur'an'ın zatında ihtilaf olduğundan değildir.”¹⁶

B. MÜŞKİLÜ'L-KUR'AN İLMİNİN DOĞUŞU

Her dönemde olduğu gibi Peygamberimizin (a.s) yaşadığı devirde de Kur'an-ı Kerim hakkında insanların zihnine takılan bazı sorular olmuştur. Sahabe bu soruları Peygamber (a.s)'a yöneltmiş, bu sayede karşılaştıkları müşkülleri bertaraf etmişlerdir. Kur'an-ı Kerim hakkında insanın zihninde oluşan sorular peygamberimizin (a.s) vefatından sonra da devam etmiş ve Kur'an âlimleri tarafından cevaplandırılmaya çalışılmıştır.

“*Müşkil'ül-Kur'an*” ilminin doğuşu da, okuyan ve düşünen her insan için doğal olan böyle bir sebebe dayanmaktadır.

Abdurrezak b. Hemmam (v.211/826) tefsirinde, Said b. Cübeyr'den (v.95/713) şunları nakleder: Bir adam İbn Abbas'a gelerek Kur'an'dan bazı şeylerin kendisine ihtilafı geldiğini söyler. İbn Abbas'ın “Sana şüphe veren nedir?” sorusu üzerine, “Şüphem yok fakat ihtilaf var” cevabını verir. Bunun üzerine İbn Abbas adamdan, kendisine ihtilafı gelen şeyleri getirmesini ister. Adam, “*Sonra, (Onlar): "Rabbimiz, Allah'a yemin ederiz ki, biz müşriklerden değildik" demekten başka bir özür bulamayacaklar.*”¹⁷ ve “*Allah'ı, inkâr edip peygambere isyan edenler, o kıyamet günü yerle bir olmayı isterler. Allah'tan hiçbir sözü gizleyemezler.*”¹⁸ ayetleri arasında ihtilaf gördüğünü ileri sürer. İbn Abbas bu ayetleri şu şekilde açıklar: “*Müşrikler kıyamet günü Allah'ın ehl-i İslam'a mağfiret ettiğini, günahları affedip şirki affetmediğini görünce, günahlarını büyük görmemeleri sebebiyle mağfiretlerini umarak, 'Ya Rabbi yemin ederiz biz müşriklerden değiliz' derler. Bunun üzerine Allah Teâlâ, ağızlarını mühürler ve elleri, ayakları yaptıklarını anlatır.*”

“*Sûr'a üflendiği zaman aralarında artık ne soy sop (çekişmesi) vardır, ne de birbirlerini soruşturacaklardır.*”¹⁹ “*Ve sûra üflenmiştir. Göklerde kim var, yerde kim varsa çarpılıp yıkılmıştır. Ancak Allah'ın dilediği müstesna. Sonra ona bir daha üflenmiştir. Bu defa*

¹⁶ Elmalılı, II, 356.

¹⁷ En'am 6/23.

¹⁸ Nisa 4/42.

¹⁹ Mü'minun 23/101.

da hep onlar kalkmışlar bakıyorlardır”²⁰ ayetleri ile “Onlar, birbirine dönmüş soruşuyorlar”²¹ ayeti arasında çelişkili gibi görünen durumu ise şöyle izah eder: “Birinci sur üfürülünce göklerde ve yerde Allah’ın dilediğinden başka her şey düşüp ölür, aralarında o gün ne soy sop çekişmesi vardır, ne de birbirlerini soruşturacaklardır. Sonra ikinci sur üfürülünce, hemen ayağa kalkıp bakacaklardır. İşte bu duruma düştükleri vakit, onlardan bir kısmı diğerlerine yönelip birbirlerine soru sormaya başlarlar.”²²

Nazi’ât suresinde: “Ey inkârcular! Sizi yaratmak mı daha zordur, yoksa göğü yaratmak mı? Ki onu Allah bina edip yükseltmiş ve ona şekil vermiştir. Gecesini karanlık yapmış, gündüzünü aydınlatmıştır. Ardından yeri düzenlemiştir”²³ buyruluyor. Burada göğün yaratılışı yerin yaratılışından öncedir. Hâlbuki şu âyette yerin yaratılışı göğün yaratılışından öncedir: “Ey Muhammed onlara de ki: Siz yeri iki günde yaratana mı inkâr ediyor ve O’na eşler koşuyorsunuz! O Âlemlerin Rabbi’dir. O yeryüzüne sabit dağlar yerleştirdi, onu bereketli kıldı. Arayanlar için yeryüzünde gıdalarını normal olarak dört gün (dört mevsim) içinde yetiştirmesi kanununu koydu. Sonra duman halinde bulunan göğe yöneldi.”²⁴ Bu ayetlerle ilgili olarak İbn Abbas şu açıklamaları yapar: “Allah yeri iki günde yarattı. Sonra göğe yöneldi, başka iki günde de onu yedi kat olarak tanzim etti, sonra diğer iki günde arzı düzenledi, yani yaydı, arzdan su ve otlak çıkardı. Arzda dağlar, ağaçlar, tepeler ve arzla sema arasında bulunan şeyleri yarattı. Bunu Cenâb-ı Hakk: “Ardından yeri düzenlemiştir”²⁵ (Nâziât 30) kelam-ı şerifleriyle ifade buyurmaktadır. Böylece arz ve içindekiler dört günde yaratılmış olmaktadır. Semâvat da iki günde yaratılmış olmaktadır.”

Kur’an’da “Allah affedici ve merhametli oldu”, “Allah aziz ve hakîm oldu”, “Allah işitici ve görücü oldu” manasına gelen *وكان الله غفورا رحيمًا، وكان الله عزيزا حكيمًا، وكان الله سميعًا* ayetleri bulunmaktadır. Bu ayetler sanki Allah eskiden şöyle şöyle idi; ama artık böyle değildir, şeklinde anlaşılabilir. İbn Abbas bu ayetler hakkında ise: “Allah Teâlâ, kendisini bu şekilde isimlendirmiştir. Yani O hep böyle olmuştur ve böyle olacaktır. “كان الله” mazi sigası olmakla beraber kesintiye gerektirmiyor. Tam tersine burada ezeliyet murattır” şeklinde izahta bulunmuştur.²⁶

²⁰ Zümer 39/68.

²¹ Saffât 37/27.

²² Suyuti, *el-İtkan*, II, 724-725; İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah ibn Müslim, *Te’vil-u Müşkili’l- Kur’an*, thk. Es Sakr, Dârü’t-Türas, Kahire, 1973, s. 66,67.

²³ Naziât 79/27-30.

²⁴ Fussilet 41/9-11.

²⁵ Naziât 79/30.

²⁶ Suyuti, *el-İtkan*, II, 724-726; Canan, İbrahim, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, Akçağ yay, Ankara, 1988, III, 353-355.

İbn Abbas adamın sormuş olduğu çelişkili görünen hususların hepsini açıklar. Bu hadiseyle, aralarında ihtilaf varmış gibi görünen ayetlerin arasını uzlaştıran “*Müşkilü'l-Kur'an*” ilminin temelleri atılmış olur.

C. MÜŞKİLLİĞİN SEBEPLERİ

Kur'ân-ı Kerim'de hakiki manada ihtilafın bulunamayacağı Nisa 4/82, Kehf 18/1, Zümer 39/28 gibi birçok ayette vurgulanmıştır. Bununla beraber ilk bakışta, bazı ayetler arasında ihtilaf varmış gibi görülebilir ki küçük bir inceleme sonucunda bu durumun hakiki anlamda bir tearuz olmadığı anlaşılır.²⁷

Ayetler arasındaki hakiki ihtilaf; aynı ayetler delil gösterilerek ortaya konulan farklı fikir ve anlayışlar²⁸, diğer bir ifadeyle ayetlerin tefsirleri arasında görülen ve liyakatli müfessirlerin tefsirlerine muhalif olan tefsirlerdir.²⁹ Zahiri ihtilaf ise, birbirine aslında değil görünüşte muhalif olan iki kelam arasında bulunur.

Zahiri ihtilafın sebepleri usul kitaplarında şu şekilde geçmektedir:

1. Konunun Çeşitli Safhalarının Bulunması

İnsanın yaratılışından bahseden ayetler bu konuya örnek olarak verilebilir. Kur'ân-ı Kerim'de bu konuyla ilgili olan ayetlerde, insanın yaratılışında asıl madde olan toprağın farklı özelliklerinden bahsedilmektedir. İnsanın; Al-i İmran 59'da من تراب “topraktan”, Hicr 26'da من حمأ مسنون “şekillenmiş balçıktan”, Rahman 14'te من صلصال كالفخار “ateşte pişmiş gibi kuru bir çamurdan”, Saffat 11'de من طين لازب “cıvık-yapışkan bir çamurdan”, Nahl 4'te من نطفة “bir damla sudan” yaratıldığının söylenmesi, bir tenakuz olmayıp insanın yaratılışının muhtelif safhalarını bildirmek içindir.³⁰ Aralarında gerçek anlamda bir ihtilaf ve çelişki olmayan bu ayetlerin aslı tek kaynak olan toprak cevherine dayanmaktadır. Bu farklı lafızların her biri, toprağın değişik fiziki özelliklerinden bahsetmektedir.³¹

Sonuç itibariyle ayetler arasındaki ihtilaf zahiri olup, konunun çeşitli safhalarının bulunmasından kaynaklanmaktadır.

²⁷ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, Bilmen yay, Ankara, 1973, I, 154.

²⁸ Çiçek, Yakup, ‘*Müşkilü'l Kur'an*’, M.Ü.İ.F.D, sayı 7-10, İstanbul, 1989-1992, s.100.

²⁹ A.g.m, s.108.

³⁰ Suyuti, *el-İtkan*, II, 729; Zerkeşi, *el-Burhan*, II, 54-55; Yıldırım, Suat, *Kur'ân-ı Kerim ve Kur'an İlimlerine Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1983, s.114.

³¹ Suyuti, *el-İtkan*, II, 729.

2. Konu ve Yer Farklılığı

Kur'ân-ı Kerim'de, insanların kesin olarak sorguya çekileceklerini ifade eden ayetler olduğu gibi, insan ve cine hiçbir şey sorulmayacağını bildiren ayetler de mevcuttur. Saffat Suresi 24. ayet *وقفوهم انهم مسئولون* “*Ve onları durdurup-tutuklayın, çünkü sorguya çekileceklerdir*”, ve A'raf Suresi 6. ayette *فلنستلن الذين ارسل اليهم ولنستلن المرسلين* “*Andolsun, kendilerine (peygamber) gönderilenlere soracağız ve onlara gönderilenlere (peygamberlere) de elbette soracağız*” insanların sorguya çekilecekleri bildirilirken, Kasas Suresi 78. ayette *ولا يسئل عن ذنوبهم المجرمون* “*Suçlular, günahlarından sorgulanmaz*” ve Rahman Suresi 79. ayette *لا يسئل عن ذنبه انس ولا جان* “*İşte o gün, ne insana, ne cine günahından sorulmaz*” ibareleri yer almaktadır. İlk iki ayette sorgulamanın yapılacağı, sonraki ayetlerde ise kimseye günahından sorulmayacağı belirtilmektedir.

Bu ayetler arasında zahiri anlamda çelişki varmış gibi görünse de hakiki anlamda böyle bir durum söz konusu değildir. Çünkü ahirette, birçok durak ve mevkiler vardır. Bir yerde sorgu sorulurken, başka yerde olmaz. Müspet soru *فلنستلن* tebkî ve tevbiî sorusudur. Menfi soru *ولا يسئل* ise mazeret ve hüccet beyanı ile ilgili soru sorulmaz, demektir. Çünkü sorgu sorulduktan sonra, topluluğun ağzı mühürlenir, elleri, ayakları onların ne yaptığını söyler. Veya Mücahid'in tefsirinde belirttiği gibi, “Melekler suçluya sormazlar, zira onlar simalarından tanınırlar.”³²

Bu konuya verilebilecek bir başka örnek de Nisa Suresi 3. ve 129. ayetlerdir. Nisa Suresi 3. ayette *وإن خفتن ألا تعدلوا فواحدة* “*Şayet adaleti sağlayamayacağınızdan korkarsanız, o zaman bir kadın ile evlenin.*” Aynı konuda Nisa 129. ayet ise *ولن تستطيعوا ان تعدلوا بين النساء* “*Kadınlar arasında adaleti sağlamaya -ne kadar özen göstererseniz de- güç yetiremezsiniz*” şeklinde geçmektedir. Bu iki ayet arasında çelişki varmış gibi görünüyorsa da, birinci ayet hukuku gerçekleştirme konusundaki adaletten, ikinci ayet ise insan gücünü aşan kalbî meyil ile olan adaletten bahsetmektedir.³³

Bu ayetlerdeki zahiri ihtilaf konu ve yer farklılığından kaynaklanmaktadır.

³² Suyuti, *el-İtkan*, II, 730; Zerkeşi, *el-Burhan*, II, 55; İbn Kuteybe, *Te'vil-u Müşkili'l Kur'an*, s.65-66; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usulü*, s.181; Demirci, Sabri, *Kur'an'da Müşkül Ayetler*, Nesil yay, İstanbul, 2005, s. 50-51.

³³ Zerkeşi, *el-Burhan*, II, 58; Suyuti, *el-İtkan*, II, 730.

3. Fiillerin Kullanım Cihetleri

Bazen ihtilaf, ayette yer alan bir fiilin isnadı yönünden olabilir.

Enfal suresi 17. ayet *فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى وَلِيُبْلِيَ الْمُؤْمِنِينَ مِنْهُ بَلَاءٌ حَسَنًا إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ* “Onları siz öldürmediniz, ama onları Allah öldürdü; attığın zaman sen atmadın, ama Allah attı” şeklindedir. Bu ayette ‘öldürme’ fiili kesb yönünden insanlara izafe edilmiş, fiili yaratma hususları ise nefyedilmiştir. Buna dayanarak işin yaratma yönü Allah’a, kesbetme yönü ise insanlara aittir.³⁴

Ayette Bedir günü kastedilmiştir. Mücahid şöyle demiştir: “Bedir gününde ashab arasında, müşrikleri kendilerinin öldürdüğünü iddia ederek, gururlanmaya yol açan hadiseler yaşanmıştır.³⁵ Bu ayet, öldürenin ve her şeyin üzerinde kudret sahibi olanın Allah olduğunu bildirmek için nazil olmuştur. Kul ise istek ve kesbiyle ona müşâreket etmiştir.³⁶ Yani fiiller kesb cihetiyle insanlar tarafından olmakla beraber gerçek Yaratıcı Allah (c.c)’ tır. Zemahşeri de şayet Allah’ın tesiri olmasa insanın öldüremeyeceğini söylemektedir.³⁷

4. İfadenin Hakikat ve Mecaz İhtiva Etmesi

Kur’ân-ı Kerim’deki kelimeler gerçek manalarında kullanıldığı gibi, mecazî anlamlarında da kullanılmıştır. İslam âlimlerinin çoğunluğu Kur’an’da mecazın varlığını kabul etmişlerdir.³⁸ Kur’an’da ihtilaf gibi görünen durumlar bazen de kelimenin mecazî ve hakikî manalarından kaynaklanabilir. *وترى الناس سكارى وما هم بسكارى* “İnsanları sarhoş olmuş görürsün, oysa onlar sarhoş değillerdir”³⁹ ayet-i kerimesinde geçen ‘sarhoş’ kelimelerinden birincisi mecazî, ikincisi ise hakikî anlamda kullanılmıştır.⁴⁰ Ayette ‘kıyametin dehşetinden ötürü insanları, mecazî anlamda, sarhoş gibi görürsün’ anlamı vardır. Sarhoşluğun şaraptan geleceği esas olduğundan, insanların hakikî anlamda sarhoş olmadıkları belirtilmiştir.⁴¹

³⁴ Zerkeşi, *el-Burhan*, II, 59-60; Suyuti, *el-İtkan*, II, 731; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usulü*, s.181; Yıldırım, Suat, *Kur’ân-ı Kerim ve Kur’an İlimlerine Giriş*, s.115.

³⁵ Taberi, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid, *Câmiü'l-beyân an te'vili ayi'l-Kur'an*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, Dâru Alemi'l-Kütüb, Riyad, 2003, XI, 83.

³⁶ Kurtubi, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 2006, IX, 476.

³⁷ Zemahşeri, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed, *el-Keşşaf an hakaiki't-tenzil ve uyuni'l-ekavil fi vücuh'i't-te'vil*, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1983, II, 149.

³⁸ Turgut, Ali, *Tefsir Usulü ve Kaynakları*, s.184; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usulü*, s.177.

³⁹ Hac 22/2.

⁴⁰ Yıldırım, Suat, *Kur’ân-ı Kerim ve Kur’an İlimlerine Giriş*, s.115.

⁴¹ Suyuti, *el-İtkan*, II, 731; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usulü*, s.181.

5. Bir Olayın Değişik Yönlerden Ele Alınması

İlk bakışta ihtilafı gibi görünen bazı ayetlerin farklı açılardan değerlendirilmesi halinde gerçekte bir ihtilaf bulunmadığı anlaşılır. Rad Suresi 28. ayet, *الذين امنوا و تطمنن قلوبهم* “Onlar, iman etmiş ve kalpleri Allah zikriyle yatışmış olanlardır. Evet, iyi bilin ki, kalpler Allah'ın zikri ile yatıştır” müminlerin kalplerinin Allah'ı zikirle sükûna ereceğini belirtirken Enfal Suresi 2. ayet *انما المؤمنون الذين اذا ذكر الله وجلت قلوبهم* “Gerçek müminler ancak o müminlerdir ki, Allah anıldığı zaman yürekleri ürperir, âyetleri okunduğu zaman imanlarını arttırır. Ve bunlar yalnızca Rablerine tevekkül ederler” müminlerin kalplerinin titremesinden söz etmektedir. Bu iki ayet arasında bir çelişki varmış gibi görünse de kalplerin sükûn bulması tevhit inancının verdiği bir rahatlık, titremesi de doğruluk ve hidayetten sapma korkusunun bir neticesidir.⁴² Ayetlerin gerçekte ifade ettikleri şeyler ortaya çıkınca hakiki manada ihtilaf olmadığı da anlaşılır.

6. Harf-i Cerlerin Birbirinin Yerine Kullanılması

İbn Kuteybe, harf-i cerlerin birbirinin yerine kullanıldığı on beş kadar ayeti izah etmiştir. Necm Suresi 3. ayette *وما ينطق عن الهوى* “O kendi heva ve hevesiyle konuşmuyor” buyrulmaktadır. Burada *عن* harf-i ceri *ب* anlamında kullanılmıştır.⁴³ Nisa Suresi 2. ayette *ولا تأكلوا أموالهم إلى أموالكم* “Onların mallarını kendi mallarınıza karıştırıp yemeyin” buyrulmaktadır. Burada *إلى* harf-i ceri *مع* anlamında kullanılmıştır.⁴⁴

7. Kıraat Farklılıkları

İslam'ın ilk günlerinden itibaren kendini gösteren ve üçüncü halife Hz. Osman zamanında bariz bir şekilde ortaya çıkan kıraat meselesi, tefsir hareketinde en mühim rolü oynayan amillerden biri olmuştur.⁴⁵

Kur'ân-ı Kerim'in kıraatinde sadece birkaç farklı tarz vardır.⁴⁶ Bunlar da gerçek bir ihtilaf ve tenakuz oluşturmamakta, aksine müfessirin önüne geniş bir yorum alanı açmaktadır.⁴⁷

⁴² Zerkeşi, *el-Burhan*, II, 61-62.

⁴³ İbn Kuteybe, *Te'vil-u Müşkili'l Kur'an*, s.569.

⁴⁴ *A.g.e.*, s.571, Diğer ayetlerin izahı için İbn Kuteybe'nin *Te'vil-u Müşkili'l-Kur'an* isimli eserine bkz.

⁴⁵ Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usulü*, s.95.

⁴⁶ Demirci, Sabri, *Kur'an'da Müşkül Ayetler*, s.57.

⁴⁷ Yerinde, Adem, “Müşkilü'l Kur'an”, *DİA*, XXXII, 164.

Fatiha Suresinin 3. ayeti *مالك يوم الدين* bir kıraate göre “*Din gününün sahibi*” anlamında, diğer bir kıraate göre ise *مالك يوم الدين* “*Din gününün hükümdarı*” anlamındadır. Bu iki farklı kıraat bir tenakuza sebebiyet vermemiş, anlamı daha geniş kılmıştır.⁴⁸

8. Müşterek Lafızlar

Kur’ân-ı Kerim’de çeşitli manalarda kullanılan müşterek lafızlar vardır. Müşkilü’l-Kur’an bahsinde bu ilmin de bilinmesi gerekmektedir. Tefsir ilminde vücuh ve nezair olarak adlandırılan bu ilme göre; bir kelimenin bir ayette ifade ettiği mana ile aynı kelimenin diğer ayetlerde ifade ettiği mana aynı değilse vücuh, birçok kelimenin aynı manayı ifade etmesine de nezair denilmektedir.⁴⁹

Tefsir Usulü kitaplarında bu konuyla ilgili birçok örnek verilmiştir. Bakara Suresi 228. ayet-i kerime bu konuya dair verilen örneklerdendir; *المطلقات يتربصن بانفسهن ثلاثة قروء*; “*Boşanan kadınlar, kendi kendilerine üç kuru’ süresi beklerler*” ayetinde geçen *قروء* kelimesi müşterek bir lafız olduğundan hem hayız hem de temizliği ifade eder. Bu lafız, anlamları birbirine zıt olan iki farklı kelimeyi ifade etse bile ayetin iki manaya göre anlaşılması da doğrudur. Bu durumda ayeti kerimede bir çelişki söz konusu değildir.⁵⁰

9. Ayetlerdeki Müteşabihlik ve Mücmellik

Kur’an’ın esasını manası açık olan muhkem ayetler teşkil etmekle beraber onda anlamları herkes tarafından kolayca anlaşılmayan müteşabih ayetler de bulunmaktadır.⁵¹ Müteşabih; birçok manaya ihtimali olup, bu manalardan birini tayin edebilmek için harici bir delile ihtiyacı olan ayetlerdir.⁵² Mücmel ise, kendisinden ne kastedildiği anlaşılmayacak derecede kapalı olan, ancak maksadın Şari tarafından izah edilmesiyle anlaşılabilen lafız veya ayetlerdir.⁵³

Özellikle Allah’ın sıfatları, kaza-kader, hidayet-dalalet, irade hürriyeti gibi konulardaki müteşabih ayetler zihni karışıklığa yol açabilen faktörlerin başında gelmektedir. Metafizik konulara ilişkin bu ayetlerdeki işkâlin çözümünde âlimler genellikle te’vil

⁴⁸ Demirci, Sabri, *a.g.e.*, s.57.

⁴⁹ Suyuti, *el-Itkan*, I, 445; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usulü*, s.184.

⁵⁰ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, I, 158; Çiçek, Yakup, *a.g.m.*, s.87.

⁵¹ Ali İmran 3/7.

⁵² Zürkani, Muhammed Abdülazim, *Menahilü’l-irfan fi ulumi’l-Kur’ân*, Dâru İhyai’l-Kütübü’l-Arabiyye, Kahire, 1943, II, 168; Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s.128.

⁵³ Baberti, Ebû Abdullah Ekmeleddin Muhammed b. Muhammed, *et-Takrîrü’l-usul fahri’l-İslam el-Pezdevi*, thk. Abdüsselam Subhi Hamed, Racea Hamdi Subhi Taha, Vizaretü’l-Evkaf ve’ş-Şuuni’l-İslamiyye, Kuveyt, 2005, I, 217; Zeydan, Abdülkerim, *Fıkıh Usulü*, trc. Ruhi Özcan, İFAV, İstanbul, 1993, s.331.

یۆنتەمىنە باشۋۇرۇشۇلاردۇر. مەسەلا *إن الذين كفروا سواء عليهم ءأنذرتهم أم لم تنذرهم لا يؤمنون. ختم الله على قلوبهم وعلى سمعهم وعلى أبصارهم غشاوة ولهم عذاب عظيم* *“Şu muhakkak ki inkâr edenleri uyarsan da, uyarmasan da onlar için birdir. Onlar inanmazlar. Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir. Gözlerinin üzerinde bir de perde vardır. Ve büyük azab onlarıdır”*⁵⁴ ayetinde kâfirlerin iman etme hususunda iradelerinin yok edildiği ima edilirken, *وقل الحق من ربكم فمن شاء* *“Ve de ki: O hak Rabbimizdendir. Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin. Çünkü biz zalimler için öyle bir ateş hazırlamışız ki, duvarları, çepeçevre onları içine alacaktır”*⁵⁵ ayetinde kâfirlerin de irade hürriyetinin bulunduğu, dolayısıyla inanmakla mükellef oldukları ifade edilmektedir. Zahiren çelişkili gibi görünen bu ayetler telif edilebilir. Nitekim *فبما نقضهم ميثاقهم وكفرهم بآيات الله وقتلهم لأنبياء بغير حق* *“Verdikleri sözden dönmeleri, Allah'ın âyetlerini inkâr etmeleri, haksız yere peygamberlerini öldürmeleri ve "kalblerimiz kılıflıdır" demelerinden dolayı (başlarına türlü belalar verdik). Doğrusu Allah, inkârları sebebiyle onların kalplerini mühürlemiştir. Pek azı hariç onlar inanmazlar”*⁵⁶ ayetinde belirtildiği üzere kâfirlerin kalpleri inkârlarına bir ceza olarak mühürlenmiştir. Şu halde kalplerin imanı kabul etmeyecek şekilde mühürlenmesi, kendi iradeleriyle inkârı seçen kişilerin artık imanda muvaffak olamayacağı anlamındadır, iradelerinin kaldırılması söz konusu değildir.⁵⁷

D. MÜŞKİLÂTIN KUR'AN'DA GÖRÜNEN ŞEKİLLERİ

Müşkil olduğu zannedilen ayetler, Kur'an'da bazı farklı şekiller altında görülebilir.⁵⁸

Bunları şöyle sıralamak mümkündür:

1. Bir ayetin başka bir ayete muhalif olması⁵⁹
2. Bir ayetin birden çok ayete muhalif olması⁶⁰
3. Bir ayetin sonunun başına veya başının sonuna muhalif olması⁶¹

Bu ayetlerin açıklaması ileride gelecektir.

⁵⁴ Bakara 2/6-7.

⁵⁵ Kehf 18/29.

⁵⁶ Nisa 4/155.

⁵⁷ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, I, 156-157; Yerinde, Adem, “Müşkilü'l Kur'an”, *DİA*, XXXII, 164.

⁵⁸ Demirci, Muhsin, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, İFAV, İstanbul, 1998, s.168.

⁵⁹ Örnek için bkz. Enfal 8/2, Rad 13/28.

⁶⁰ Rahman 55/39. ayetin anlamı Araf 7/6, Hicr 15/92-93, Saffat 37/24 ayetlerine muhalif görünmektedir.

⁶¹ Bkz. Enfal 8/17, Hacc 22/2.

E. İŞKÂLİ GİDERME YOLLARI

Ayetler arasındaki ihtilafın giderilebilmesi için âlimler te'vil- te'lif, tahsis ve nesh yollarına başvurmuşlardır. Özellikle itikadi ve ahlaki konulara ilişkin işkâllerde te'vil ve te'life müracaat edilirken, ahkâm ayetlerindeki müşkilleri tahsisle veya aralarında nesh ilişkisi olup olmadığına bakılarak giderilmeye çalışılır.⁶² Elmalılı Hamdi Yazır da müşkil gördüğü ayetlerin arasını bu yöntemlerle uzlaştırmıştır.

Bunun dışında ihtilaf halinde alimler arasında bir takım tercih sebepleri olmuştur ki bunlar şu şekildedir:

1. Hüküm hususunda Medenî olanlar Mekkî olanlara tercih edilir.
2. İki hükümden biri Mekke ehli ahvâline, diğeri Medine ehli ahvaline ait olursa Medine ehli ahvali tercih edilir.⁶³
3. Hicretten sonra nazil olan ayetler, daha önce nazil olanlara tercih edilir.
4. Tâbiinden bir alimin bir ayet hakkında iki farklı görüşü nakledilse mümkün mertebe te'lif yolları aranır, aksi halde son görüşü tercih edilir.⁶⁴

F. MÜŞKİLÜ'L-KUR'AN HAKKINDAKİ ÇALIŞMALAR

Kur'an ilimlerini ihtiva eden eserlerde ve tefsir kitaplarında Müşkilü'l-Kur'an'a yer verilmekle beraber bu konuya has müstakil eserler de kaleme alınmıştır. Bu konuya dair ilk müstakil eserler h. II. yüzyılın sonları ile h. III. yüzyılın başlarına doğru yazılmaya başlanmıştır.⁶⁵

“*Müşkilü'l-Kur'an*” hakkında ilk söz söyleyenin İbn Abbas olduğu söylenirse de, bu alanda ilk eser veren; *Müşkilü'l-Kur'an ve er-Red ale'l-Mülhidin fi Müteşabihi'l-Kur'an* adlı eseriyle Ebu Ali Muhammed İbn Müstenir İbn Ahmed el-Kutrub (v.206/821) ve *Cevabatü'l-Kur'an* adlı çalışmasıyla Süfyan b. Uyeyne (v.198/814)'dir.⁶⁶ “*Müşkilü'l-Kur'an*” hakkında yapılan önemli çalışmalardan bazıları şunlardır:

⁶² Yerinde, Ahmet, “Müşkilü'l Kur'an”, *DİA*, XXXII, 165.

⁶³ Cerrahoğlu, İsmail, *a.g.e.*, s.180.

⁶⁴ Demirci, Sabri, *Kur'an'da Müşkil Ayetler*, s.65.

⁶⁵ “Müşkilü'l Kur'an”, *DİA*, XXXII, 165.

⁶⁶ Zerkeşi, *el-Burhan*, II, 45; Suyuti, *el-İtkan*, II, 724; Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s.181; İbnü'n-Nedim, *Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak, el-Fihrist*, trc.-thk. Rıza Teceddüd, Müessesesi-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran, t.y, s.60; “Müşkilü'l Kur'an”, *DİA*, 165.

1. *Müşkilü'l-Kur'an ve er-Red ale'l-Mülhidin fi Müteşabihî'l-Kur'an*; Ebu Ali Muhammed ibn Müstenir ibn Ahmed el-Kutrub (v.206/821). Bu konuda ilk eser veren Kutrub'dur. Ebu Ali Muhammed ibn el-Müstenir en-Nahvi, Kutrub diye maruftur. Basriyyundan nahiv ve lügatle uğraşan bir âlimdir. Sibeveyh'in talebesidir. Kitabı, Teşabühü'l Kur'an hakkında olup mülhidlere cevap olarak yazılmıştır.⁶⁷

2. *er-Red ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye*; Ahmed b. Hanbel (v.241/855). Müşkilü'l-Kur'an'a dair günümüze ulaşan en eski telifler h.III. yüzyıla ait olup Ahmed b. Hanbel'in Er-Red ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye adlı eseri bu döneme aittir.⁶⁸

3. *Te'vil-u Müşkili'l-Kur'an*; Ebu Muhammed Abdullah ibn Müslim ibn Kuteybe ed-Dineverî (v.276/889)⁶⁹, nşr.Seyyid Ahmed Sakr, Dârü't-Türas, Kahire, 1973, 705 s. Müşkilü'l-Kur'an konusunda ilk devirlerde yazılmış bir eserdir. Bu eser; Kur'an'a saldıran çeşitli görüş sahiplerinin fikirlerini ve bunlara verilen cevapları ihtiva eder. İbn Kuteybe, kendisini bu kitabı yazmaya sevkeden amili şöyle açıklamaktadır: "Mülhidler, Allah'ın Kitabının müteşabih ayetlerine tabi olarak itirazda bulunup, boş konuşular ve doğru yoldan uzaklaştılar. Sakat görüşleriyle Allah'ın kelamı olan Kur'an ayetlerini yerinden oynatıp tahrif ettiler. Ben de Allah'ın Kitabını müdafaa etmek, mülhidlerin şüphelerini ortadan kaldırmak için bu hususta parlak deliller, açık burhanlar getirerek bu kitabı telif ettim."⁷⁰ Eser Kur'an'ın kıraat, gramer, lügavi yönlerini ihtiva etmekle beraber belağat konularına da değinmiş, müşkil ayetlerin ve garip lafızların anlaşılmasını hedeflemiştir.⁷¹

4. *Müşkilü'l-Kur'an*; İbn Füreke. Eser, h.X. yüzyıla ait önemli çalışmalardan biri olup, Ebu Muhammed b. Vahşi et-Tücibi tarafından ihtisar edilmiştir.⁷²

5. *Tavzihu'l-Müşkil fi'l-Kur'an*; Said ibn Muhammed ibn Sabih el-Gassani (302/915), yazma.⁷³

6. *El-Muvaddih fi Meani'l-Kur'an ve Keşfi Müşkilâti'l-Furkan*; Muhammed ibn Hasan ibn Muhammed el-Bağdadi en-Nakkaş (351/962).⁷⁴

⁶⁷ Zerkeşi, *el-Burhan*, II, 45; Suyuti, *el-İtkan*, II, 724; Demirci, Sabri, *Kur'an'da Müşkül Ayetler*, s.29.

⁶⁸ "Müşkilü'l Kur'an", *DİA*, 165.

⁶⁹ Katib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-zünun an esami'l-kütüb ve'l-fünun*, tsh. M. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, M.E.B, Ankara, 1941, II, 1695.

⁷⁰ İbn Kuteybe, *Te'vil-u Müşkili'l-Kur'an*, s.22-23.

⁷¹ Ayrıntılı bilgi için bkz; İbn Kuteybe, *Te'vil-u Müşkili'l Kur'an*.

⁷² "Müşkilü'l Kur'an", *DİA*, 165.

⁷³ Zirikli, Hayreddin, *el-A'lâm : kamusu teracimi li-eşheri'r-rical ve'n-nisa*, Matbaatu Kustasus, Kahire, 1954, III, 154.

7. *Tefsirü'l-Müşkil min Garibi'l-Kur'an*; Ebu Muhammed Mekki ibn Ebi Talib el-Kaysi (437/1045).⁷⁵ Ayrıca müellifin Müşkilü İrabi'l Kur'an ve Müşkilü Me'ani'l-Kur'an isimli iki eseri daha vardır.⁷⁶

8. *Dürretü't-Tenzil ve Gurretü't-Te'vil fi Beyani'l-Ayati'l-Müteşabihat fi Kitabillahi'l-Aziz*; Hatib İskafi, h.V. yüzyılda bu alanda soru-cevap tarzında te'lifler ortaya çıkmış olup Hatib İskafi'nin bu eseri bu tarzın önemli bir örneğidir.⁷⁷

9. *Müşkilü'l-Kur'an*; Ebu Abdillah, ibnu Mutarrif, Muhammed ibn Ahmed el-Kinânî, (454/1062).⁷⁸

10. *El-Burhan fi Müşkilâti'l-Kur'an*; Ebu'l-Mealil-Bağdadi's-Şafii, Azizi b. Abdi'l-Melik b. Mansuri'l-Cili (494/1100).⁷⁹

11. *Bahiru'l-burhan fi müşkilâti me'âni'l-Kur'an*; Mahmud b. Ebu'l-Hasan en-Nisaburi (553/1158)⁸⁰, müellif Beyanü'l-Hak lakabıyla tanınmaktadır. Eser h.VI. yüzyılda müşkilü'l-Kur'an sahasında telif edilen en önemli eserlerdendir.⁸¹

12. *Fevaid fi Müşkili'l-Kur'an*; İzzeddin ibn Abdüsselam (660/1262), thk. Seyyid Rıdvan Ali Nedevi, Vizaretü'l-Evkaf Ve's-Şuun, Kuveyt, 1967. Eser, h.VII. yüzyılda yazılan eserlerin en önemlilerindendir.⁸²

13. *Müşkilâtü'l-Kur'an Ünmuzecün celilün fi beyani es'ile ve ecvibe min gara'ibi ayi't-tenzil*; Muhammed b. Ebu Bekir er-Razi.⁸³

14. *Ticanu't-Tıbyan fi Müşkilâti'l-Kur'an*; Muhammed Emin ibn Hayrullah (1203/1788).⁸⁴

⁷⁴ Yazma, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, No: 297/2, vr.244.

⁷⁵ Keşfü'z-zünun, II, 1695.

⁷⁶ "Müşkilü'l Kur'an", *DİA*, 165.

⁷⁷ "Müşkilü'l Kur'an", *DİA*, 165.

⁷⁸ Sezgin, Fuat, *GAS*, E. J. Brill, Leiden, 1982, VIII, 163.

⁷⁹ *Keşfü'z-zünun*, I, 241; İsmail Paşa, Babanzade Bağdatlı, *Hediyyetü'l-arifin esmai'l-müellifin ve asarü'l-musanafin*, trc. Kilisli Rifat Bilge, tsh. İbnülemin Mahmûd Kemal İnal, Avni Aktuç, M.E.B, İstanbul, 1951, I, 663.

⁸⁰ *Hediyyetü'l-arifin*, II, 403.

⁸¹ "Müşkilü'l Kur'an", *DİA*, 165.

⁸² "Müşkilü'l Kur'an", *DİA*, 166.

⁸³ Ayrıntılı bilgi için bkz: "Müşkilü'l Kur'an", *DİA*.

⁸⁴ *el-A'lâm*, VI, 267.

15. *Tetimmatü'l-Beyan Lima Eşkele min Müteşabihî'l-Kur'an*; Ebu Şame el-Makdisi, h.VII. yüzyılda bu alanda nazım türünde eserler ortaya çıkmıştır. Eser bu türün ilk örneklerindedir.⁸⁵

16. *İzahü'l-Müşkilât*; Muhammed Takiyyu'd-Din el-Kaşani (1321/1903).⁸⁶

17. *Tefsiru'l-Fatiha ve Müşkilâtü'l-Kur'ani'l-Kerim*; Muhammed Abduh (1323/1905). Eser Fatiha suresinin tefsiri ve farklı konulardaki makalelerden oluşmaktadır.

18. *Tefsir-i ayat-i müşkile*; Yusuf Şear, Meclis-i Tefsir-i Tebriz, Tebriz, 1960.

19. *Müşkil Ayetlerin Tefsiri*; Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye (728/1328), çev. Oktay Yılmaz, Tevhid Yayınları, İstanbul, 1998. İbn Teymiyye eserinde, müfessirlerin üzerinde ihtilaf etmelerinden dolayı anlaşılması zorlaşan ve tefsirinde hata gördüğü ayetleri ilmi olarak tartışmış ve kapalılığı gidermiştir.⁸⁷

20. *Kur'an Okurken Zihne Takılan Ayetler*; Abdulcelil Candan, Elest yay, İstanbul, 2007. Eser son dönemde yazılmış olup Kur'an'ın daha iyi anlaşılmasını ve Müslümanların zihinlerindeki sorulara cevap vermeyi amaçlamıştır.

21. *Fahrüddin Razi'nin tefsiri Mefatihü'l-Gayb'da Müşkilü'l-Kur'an meselesi*; Sabri Demirci, Tez (Doktora), M.Ü.S.B.E İlahiyat Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Tez danışmanı: Prof. Dr. Suat Yıldırım, 2003. Tez "Kur'an'da Müşkil Ayetler" adıyla Nesil yayınlarından basılmıştır.

22. *Kurtubi tefsirinde Müşkilü'l-Kur'an*; Ahmet Özbay, Tez (Yüksek lisans), M.Ü.S.B.E İlahiyat Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Tez danışmanı: Prof. Dr. Suat Yıldırım, 2003.⁸⁸

Kur'an'da ihtilâf ve tenakuz bulunduğu yönündeki iddialar, Batı'da ilk olarak Abdülmesih b. İshak el-Kindî'ye nisbet edilen *Risale* adlı eserde görülmektedir (William Muir tarafından The Apology of al-Kindî [London 1882] adıyla İngilizce'ye çevrilerek neşredilmiştir). Diğer bir çalışma da bir hıristiyan mühtedîsine nisbet edilen *Contmrietas*

⁸⁵ "Müşkilü'l Kur'an", *DİA*, 166.

⁸⁶ *el-A'lâm*, VI, 288.

⁸⁷ İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, *Müşkil Ayetlerin Tefsiri*, çev. Oktay Yılmaz, Tevhid Yayınları, İstanbul, 1998, s.4.

⁸⁸ Ayrıca "Müşkilü'l-Kur'an" konusuyla ilgili yazılmış eserler hakkında daha geniş bilgi için bkz. *DİA*, XXXII, 165-166.

Alpholica adlı eserdir.⁸⁹ Ortaçağ boyunca yürütülen İslâm karşıtı polemiğin birinci dereceden kaynaklarını teşkil eden bu iki eserde Kur'an'da ihtilâf ve tenakuz bulunduğu yönünde bazı iddialar geliştirilmeye çalışılmıştır. 1141-1143 yılları arasında gerçekleştirilen ve ilk Latince Kur'an tercümesi olan Robert of Ketton ve Hermannus Dalmada tercümesinin kenarında da yer yer bu tür iddialar zikredilmiştir. Fakat Riccoldo of Montecroce (ö. 1320) ve San Pedro Pascual'a kadar Latin yazarları arasında bu konuyu tam olarak kimse ele almamıştır. Çeşitli iddialar sıralayan San Pedro müşkil âyetleri Kur'an'ın Allah kelâmı olmadığına en büyük delil saymıştır.

Daha sonra Fitzralph, Riccoldo, Peter de Penis, Karl Gottlieb Pfander, Hartwig Hirschfeld, R.Levy, J.Gardner, G.E. von Grunebaum, A.S. Triton, J. Wansbrough gibi şarkiyatçılar tarafından değişik konularda benzer iddialar ileri sürülmüştür. Daha çok akademik ve bilimsel anlayışın hâkim olduğu son dönem şarkiyatçılarından Triton bâtil ilâhlar, G. E. von Grunebaum insan hürriyeti, Gardner kible, Levy insanın yaratılışı ve Wansbrough âhiret hayatıyla ilgili olarak Kur'an'ın açıklamalarında çelişkiler bulunduğunu ileri sürmüştür. Şarkiyatçıların objektiflikten uzak iddialarına İslâm dünyasından çeşitli bilim adamları ve araştırmacılar cevap vermiştir.⁹⁰

⁸⁹ Daniel, Norman, *Islam and The West: The Making of An Image*, One World Publications, Oxford, 1993, s.22.

⁹⁰ "Müşkilü'l Kur'an", *DİA*, 166-167.

İKİNCİ BÖLÜM

ELMALILI HAMDİ YAZIR VE “HAK DİNİ KUR’AN DİLİ” İSİMLİ TEFSİRİ

A. ELMALILI HAMDİ YAZIR’IN HAYATI

1. Doğumu ve Ailesi

Elmalılı Muhammed Yazır 1294/1878 yılında Antalya'nın Elmalı İlçesi'nde doğmuştur. Babası, aslen Burdur'un Gölhisar kazası Yazır köyü halkından Numan Efendi'dir. Numan Efendi küçük yaşta Yazır köyünden çıkıp Elmalı'ya gelmiş, orada okumuş ve "Şer'iyeye Mahkemesi" başkâtibi olmuştur. Hamdi Efendi'nin annesi Elmalı ulemâsından Mehmed Efendi'nin kızı Fatma Hanım'dır. Dedeleri Mehmed, Bekir, Hasan ve Bedrettin Efendiler ilmiye sınıfına mensuptur.

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, ilim ile geçen 64 yıllık bir ömür yaşamış ve 1942 yılı Mayıs ayının 27. günü İstanbul Erenköy'de Allah'ın rahmetine kavuşmuştur.⁹¹

2. İlmî ve Siyasî Yönü

Muhammed Hamdi, ilköğrenimini ve Rüştîye Mektebini Elmalı'da tamamlayarak hafızlığını yaptı. İslami ilimlerde gerekli ön bilgileri öğrendikten sonra 1895 (h.1310)'te dayısı Hoca Mustafa Sarılar ile birlikte İstanbul'a giderek Küçük Ayasofya Medresesi'ne yerleşti. Zamanın alimlerinden Kayserili Mahmut Hamdi Efendi'nin Beyazıt Camii'ndeki derslerine devam etti ve ondan icâzet aldı. Bundan sonra hocası Büyük Hamdi, kendisi de Küçük Hamdi diye anılmaya başladı; yazılarında da o imzayı kullandı. Soyadı kanunu çıkınca babasının köyü olan "Yazır" soyadını aldı ise de daha çok doğum yerine nisbetle "Elmalılı" diye meşhur oldu. Tahsili esnasında Bakkal Arif Efendi ile Sami Efendi'nin hat derslerine devam

⁹¹ Elmalılı, I, XV; Paksüt, Fatma, “Merhum Dayım Hamdi Yazır”, *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu*, TDV, Ankara, 1993, s.2.

ederek onlardan da icazet aldı. Bir taraftan da kendi gayretiyle edebiyat, felsefe, riyaziye ve musiki öğrendi.⁹²

1905 yılında girdiği ruus imtihanını kazandı ve dersiam oldu. Bu sıfatla Beyazıd ve Şehzade camilerinde ders vermeye başladı.⁹³

Ülkeyi çağdaş ilim ve medeniyet seviyesine ulaştırmaya vesile olabileceği ümidiyle meşrutiyet idaresini hararetle savunmaya başladı ve bu görüşü temsil eden İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilmiye şubesine üye oldu. Avrupai tarzda bir meşrutiyet yerine şeriata uygun bir meşrutiyet modeli geliştirmek için çalışmalar yaptı.⁹⁴ Beyazıd Medresesi'nde iki yıl süren dersiâmlık görevinden sonra II. Meşrutiyet'in ilk meclisine Antalya mebusu olarak girdi. II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesine rıza göstermeyen fetva emini Nuri Efendi'yi ikna edip fetva müsveddesini yazmak suretiyle bu konuda etkili bir rol oynadı. Onun bu davranışında padişahın öldürülmesi, meclisin kapatılması ve ülkenin büsbütün kargaşaya sürüklenmesi ihtimallerini gözönüne almasının etkili olduğunu söyleyenler de vardır.⁹⁵ Daha sonra Şeyhülislamlık Mektubi Kalemî'nde görev aldı. Mekteb-i Nüvvâb ve Mekteb-i Kudât'ta fıkıh, Medresetü'l-Mütehassısîn'de usûl-i fıkıh, Süleymaniye Medresesi'nde mantık, Mülkiye Mektebi'nde vakıf hukuku dersleri okuttu. 1915-1917 yıllarında huzur derslerine muhatap olarak katıldı. 1918'de Şeyhülislamlık bünyesinde kurulan Dârü'l-Hikmeti'l-İslamiye azâlığına, bir müddet sonra da bu müessesenin reisliğine tayin edildi. Israrlı teklifler üzerine Damat Ferit Paşa'nın birinci ve ikinci hükümetlerinde Evkaf Nâzırı olarak görev yaptı. Bu görevde iken ikinci rütbeden Osmanlı nişanı ile ödüllendirildi. 15 Eylül 1919'da ayan heyeti üyeliğine tayin edildi; ilmi rütbesi de Süleymaniye Medresesi müderrisliğine yükseltildi.⁹⁶

Medresetü'l-Mütehassısîn'de mantık hocalığı yaptığı sıralarda cumhuriyet ilan edildi ve medreseler kapatıldı. Milli mücadele sırasında I. ve II. Damat Ferit Paşa Hükümeti'nde görev yaptığı için İstiklal Mahkemesi'nce gıyaben idama mahkûm edilmesi üzerine Fatih'teki evinden alınarak Ankara'ya götürüldü ve kırk gün tutuklu kaldı. Mahkeme sonunda muhtemelen İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye olması sebebiyle suçsuz bulunarak serbest bırakılınca İstanbul'a döndü. Bu olaylardan sonra tamamen inzivaya çekildi

⁹² Yavuz, Yusuf Şevki, "Elmalılı Muhammed Hamdi", *DİA*, XI, 57.

⁹³ Subaşı, M. Hüsrev, "Elmalılı Hamdi Efendi ve Hat Sanatımızdaki Yeri", *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu*, TDV, Ankara, 1993, s.319.

⁹⁴ Yavuz, Yusuf Şevki, "Elmalılı Muhammed Hamdi", *DİA*, XI, 57-58.

⁹⁵ Subaşı, M. Hüsrev, *a.g.e.*, 319.

⁹⁶ Ersöz, İsmet, "Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri", *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu*, TDV, Ankara, 1993, s.170.

ve vefatına kadar yalnızca camiye gitmek için evinden çıktı. Bir geliri olmadığı için maddi sıkıntı çektiği bu dönemde "Metâlib ve Mezâhib" adlı tercüme eserini tamamladı. Kitabın baş tarafına medreselerin kapatılmasının getireceği maddi ve manevi zararları anlatan bir önsöz yazdı. Mısır Prensi Abbas Halim Paşa'nın teşvikiyle büyük çapta bir İslam Hukuku Kamusu hazırlamaya başladı. Fakat bu çalışmasını yarıda bıraktı. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Türkçe bir tefsir hazırlanması kararı alınca Diyanet İşleri Reisliği bu işi kendisine teklif etti. Elmalılı teklifi kabul ederek tefsiri yazmaya başladı; Hak Dini Kur'ân Dili adını verdiği eserini vefatından önce bitirmeye muvaffak oldu.

27 Mayıs 1942'de uzun müddet mübtela olduğu kalp yetmezliğinden Erenköy'de damadının evinde vefat etti ve Sahrayı Cedid Mezarlığı'na defnedildi.⁹⁷

3. Eserleri

1. **Hak Dini Kur'ân Dili:** Kırk sekiz yaşında iken başlayıp altmış yaşında tamamladığı tefsiri olup en meşhur eseridir. İlk defa Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayımlanan eserin (İstanbul 1935-1938) daha sonra birçok baskısı yapılmıştır.⁹⁸

2. **İrşâdü'l - Ahlaf fi Ahkâmil - Evkaf:** Elmalılı Hamdi Yazır'ın Mekteb-i Mülkiye'de hoca iken okuttuğu ders notlarını ihtiva etmektedir. Eser 1330/1911 yılında İstanbul'da Ahmet Kâmil Matbaası'nda basılmıştır.

3. **Sefer Bahsi:** Hak Dini Kur'ân Dili tefsirinin 8. ve 9. ciltlerinin başına konulan bu uzun mektup, 1960 yılında Nebioğlu basımevinde Hamdi efendinin büyük oğlu Muhtar Yazır tarafından bastırılmıştır.

4. **Hz. Muhammed (s.a.s.)'in Dini:** Hamdi Efendi'nin, Meşihat Makamına Anglikan kilisesine mensup Dini Eserler Kütüphanesi Müdürü tarafından yöneltilmiş sorulara yazdığı cevaplardır.

5. **Metâlib Ve Mezâhib:** Paris Üniversitesi Edebiyat Fakültesi profesörlerinden Paul Janet ile aynı fakültenin konferans muallimi Gabriel Seailles'in 1887 tarihinde neşrettikleri eserin tercümesidir.

6. **İstintaci Ve İstikrai Mantık:** İngiliz filozoflarından Alexander Bain'in bu

⁹⁷ Yavuz, Yusuf Şevki, "Elmalılı Muhammed Hamdi", *DİA*, XI, 58.

⁹⁸ Yavuz, Yusuf Şevki, a.g.md, *DİA*, XI, 62.

isimdeki kitabı Gabriel Compaire tarafından 1875 yılında Fransızca'ya çevrilmiş, Hamdi Efendi de bu kitabı Türkçe'ye çevirerek, hoca olarak bulunduğu sırada Süleymaniye Medresesi'nde okutmuştur.

7. Hücetullahi'l-Bâliğa: Bu eseri Diyanet İşleri Başkanlığı namına tercümeye başlamış ancak fazla bir şey tercüme edemeden vefat etmiştir.⁹⁹

8. Beyanü'l-Hak, Sebilürreşad, Ceride-i İlmiye Dergilerinde Yayımlanan Makaleleri: Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın İkinci Meşrutiyet döneminin süreli yayın organları olan bu dergilerde toplam yetmişin üstünde makalesi yayımlanmıştır.¹⁰⁰ Elmalılı Hamdi Yazır'ın makalelerinden bazıları Cüneyd Köksal ve Murat Kaya tarafından derlenerek Kitabevi Yayın tarafından Ekim 1997 tarihinde İstanbul'da basılmıştır.

Ayrıca Elmalılı Hamdi Yazır'ın fıkıh usulüne dair bir eseri, yarım vaziyette bir hukuk kamusu, bir kısmı eksik olan bir divanı da mevcuttur.¹⁰¹

Yarım kalmış olan İslam Hukuku Kamusu, 1. 3. ve 5. ciltleri Sıtkı Güllü, 2. cildi Ayhan Yalçın tarafından 5 cilt halinde hazırlanmış, "Alfabetik İslam Hukuku ve Fıkıh İstihlaları Kamusu" adıyla Eser Neşriyat ve Dağıtım-Masaüstü Yayıncılık tarafından 1997 tarihinde İstanbul'da basılmıştır.

B. "HAK DİNİ KUR'AN DİLİ" İSİMLİ TEFSİRİ

1. Tefsirin Genel Özellikleri

Elmalılı Hamdi Yazır tefsirini 1926-1938 tarihleri arasında yaptığı 12 yıllık bir çalışmanın neticesi olarak tamamlamıştır. Tefsirin yazılmış olduğu bu dönemde ehliyetli kişiler tarafından Kur'an'ın tercümesine kalkışılmış olduğunu biliyoruz. Böyle bir ortamda Türkiye Büyük Millet Meclisi İslamî kültürün temel kaynaklarının Türkçeye güvenilir ellerce kazandırılması yönünde bir karar aldı. Elmalılı Hamdi Efendi de tefsir ve meal yazılması hususunda ilk akla gelen isimlerden biri idi. Diyanet İşleri Riyaseti ile Hamdi Yazır arasında yapılan anlaşma neticesi tefsirde takip edilecek hususlar şu şekilde belirlenmişti:

1- Âyet-i kerimeler arasındaki münasebetler gösterilecek.

⁹⁹ Ersöz, İsmet, *a.g.e.*, 172-173.

¹⁰⁰ Yazıcı, Nesimi, "Muhammed Hamdi Yazır'ın Basın Hayatı ve Yazarlığı", *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu*, TDV, Ankara, 1993, s.31.

¹⁰¹ Ersöz, İsmet, *a.g.e.*, s.173.

2- Nüzul sebepleri ortaya konulacak.

3- Kıraat (Kur'ân'ı okuma tarzı) ki on okuyuş biçimini geçmemek üzere kıraatlar hakkında bilgi verilecek.

4- Gereğinde kelime ve tamlamaların dil özellikleri açıklanacak.

5- İtikatça Ehl-i Sünnet Mezhebine ve amelce Hanefi Mezhebine uyularak, ayetlerin içerdiği dinî, şer'î, hukukî, sosyal ve ahlakî hükümlerin işaret ettiği veya ilgili bulunduğu ilmî ve felsefi konularda ilgili açıklamalar, özellikle tevhid, vaaz ve nasihatlarla ilgili ayetler mümkün mertebe iyice açıklanacak, ilgili veya münasebetli olduğu İslam tarihi ile ilgili olaylar anlatılacak.

6- Batılı yazarlarca, yanlış veya bozup saptırma yollu şeylerin ileri sürüldüğü noktalarda uyarı içeren notlarla gerekli açıklamalar yapılacak.

7- Baş tarafa önemli bir girişle, Kur'ân hakikatinin ve Kur'ân'la ilgili bazı önemli meselelerin açıklaması konulacak.¹⁰²

Tefsirini bu iskelet üzerine kurmuş olan Elmalılı, tefsirinin baş tarafına, gerçekten çok değerli bir mukaddime yazmıştır. Bu mukaddimede, tefsirini yazış tarzını ve Kur'ân'la ilgili bazı terimleri izah etmiş; özellikle tercüme, meal, tefsir ve te'vîl hakkında fevkalâde önem taşıyan bilgiler vermiştir.

Bu önemli mukaddimeden sonra, tefsirinde takip ettiği yol ve metodu şu şekilde sıralamak mümkündür:

1- Sûrenin giriş kısmında; sûrenin ismini, şayet var ise muhtelif isimlerini, var ise nüzul sebebini, ayetlerin sayısını, kelime sayısını, harf sayısını, fasılasını, sûrenin mekkî veya medenî oluşunu belirtmiştir.

2-Elmalılı, Fatiha ve Bakara sûrelerinin tefsirlerini çok geniş ve tafsilatlı yazmış, bununla da Türkçe mükemmel bir tefsir meydana getirme gayesini gütmüştür. Orta kısımlarını muhtasar yazması ise, tefsir yazılırken aynı anda basılmasından ileri gelmiştir. Ayrıca kalp hastası olduğu için bitirememesi endişesi bu hususta rol oynamıştır.

¹⁰² Elmalılı, I, 19-20.

3-Üslûbu ağır olmakla beraber kendi neslinin güzel bir Türkçesidir. Elmalılı, dilde taassuba sapsadığını, yabancı kökenli kelimelerden dilimizin malı haline gelmiş olanları kullanmakta tereddüt göstermediğini beyan etmiştir. Türkçeye vâkif olmasına rağmen, mealleri Türkçe dil zevkine uygun olarak yazmayışı asil bir endişeden, Kur'ân yerine ikame edilmesi korkusundan kaynaklanmıştır.

4- Hadis isti'mal tarzına gelince, asıl tefsirin, rivayete bağlı olan açıklama olduğunu ifade eden Elmalılı, rivayet nakli hususunda oldukça titiz davranmış ve her bulduğunu nakletmemiştir. Rivayetleri kritiğe tabi tutmuş, gerektiğinde onlar arasında tercihler yapmıştır. En önemlisi, İsrâliyyat'tan olan rivayetlere itibar etmediği gibi, bazı yerlerde de İsrâliyyât'tan olduğuna özellikle işaret etmiştir.

5- Elmalılı, gerektiğinde, lügavî izahlar yapmış, şiirlerle istişhadda bulunmuş, ilgili gördüğü âyetlerin tefsirinde ise tasavvufî açıklamalara yer vermiştir. Ayrıca, Mukatta'a harfleri hakkında kapsamlı ve doyurucu izahlarda bulunmuştur. Tefsirini güzelleştiren faktörlerden biri de, âyetler ve sûreler arasındaki ilgi ve münâsebetleri tebarüz ettirmeye çalışmasıdır.¹⁰³

6- Elmalılı, tefsirini yazarken, o günün gelişen tekniğine ve pozitif ilimlerine karşı ilgisiz kalmamıştır. Çünkü o, fennin imanı takviye edeceğine inanmaktadır. Bu yüzdendir ki, Kur'ân'ın her yüz yılda bir tefsir edilmesini, ilim ve fennin ulaşmış olduğu en son bilgilerin nazarı itibara alınmasını istiyordu. Beşerî ilimlerin, bir kişi tarafından bilinmesine imkân olmayacak derecede genişlemiş olmasından, bu bilgileri toplayabilmek için 20-30 asistanın kendisine yardım etmesini arzu ediyordu. Belki bu arzusu gerçekleşmedi, ama o, sahip olduğu engine bilgisi ile, bazı âyetleri tefsir ederken ilmin verilerinden faydalanmaktan geri kalmadı.

Hak Dini Kur'ân Dili'nin dirayet ilimleri ile ilgili muhtevası, müfessirin "lisanî, şer'î ve aklî ilimler çerçevesinde te'vil yapabilme kabiliyeti" olarak tanımladığı dirayet metodundaki maharet ve başarısını yansıtır. Eserde klasik dirayet tefsirlerindeki bilgiler kaynaklarıyla birlikte dikkatle özetlenmiş, ayrıca yeni tefsir ve te'vil denemeleri de yapılmıştır.¹⁰⁴

¹⁰³ Ersöz, İsmet, *a.g.e.*, s.174-175.

¹⁰⁴ Bilgin, Mustafa, "Hak Dini Kur'an Dili", *DİA*, XV, 155.

On iki yıllık (1926 - 1938) bir çalışma ile tamamlanmış, 1935 - 1939 yıllarında İstanbul'da dokuz cilt ve 10.000 takım olarak basılmış, 2000 takımı müellife verilirken geri kalanları ücretsiz dağıtılmıştır.¹⁰⁵ Son zamanlarda eser üzerinde yüksek lisans ve doktora tezleri yapılmasının yanında çeşitli ilmî kitap ve makaleler yazılmaya başlanmıştır.

2. Kaynakları

Hak Dini Kur'ân Dili tefsiri belli bir Arapça tefsir kitabının tercümesi değildir. Aksine yaşamış olduğu devrin problemlerine çözüm üretme çabası, Osmanlı medreselerinde yetişmiş olmakla birlikte Batı'yı da tanıyan bir alim olması itibarıyla Elmalılı Hamdi Yazır'ın dirayet yönü ağır basan orijinal bir eseridir. Bununla birlikte Elmalılı Hamdi Yazır selefin varidatından da tefsirini mahrum bırakmamış, lüzumuna göre geçmiş kaynaklara müracaatta bulunmuştur. Daima yanında bulundurduğu kaynaklar olarak şu eserleri zikreder:

Taberi'nin *Câmiu'l-Beyan*'ı, Cessas'ın *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ı, Zemahşeri'nin *El-Keşşaf*'ı, Kâdî Beyzâvi'nin *Envarü't-Tenzil*'i, Ebu Hayyân'ın *El-Bahrü'l-Muhit*'i ile *en-Nehrül-Mâd* adındaki telhisi, Nizamettin en-Nisâburi'nin *Garâibu'l-Kur'ân* ve *Regâibül-Furkan*'ı, Ebussuud Efendi'nin *İrşadü'l-Akli's-Selim*'i, Âlusi'nin *Rûhu'l-Meâni*'si, Razi'nin *Tefsir-i Kebir*'i, *Kütüb-ü sitte* ve *en-Nihaye*.¹⁰⁶

Ayrıca bunların dışında gerektiğinde İstanbul kütüphanelerindeki pek çok tefsire ve diğer fen ilimleriyle ilgili kitaplara da başvurduğunu belirtmektedir.¹⁰⁷ Fakat bu durum Elmalılı tefsirinin kendine has bir özellik arzemesini engellememiş, aksine bir zenginlik kazandırmıştır.

Müellifin tefsirinde vermiş olduğu referansları modern ilmî anlayışa uygun olarak dipnot usulü ile değil, klasik İslam alimleri gibi metin içinde müellif ismi, eser ismi veya her ikisi birden zikredilerek ve çok defa da "inteha" (bitti) kaydıyla verilmiştir. Yaygın ve meşhur olan bilgilerde ise mukaddimesinde belirttiği gibi kaynak göstermeye lüzum görmemiş ve bu tür bilgileri müellif kendi üslubuyla sunmuştur.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Ersöz, İsmet, a.g.e, 172.

¹⁰⁶ Elmalılı, I, 20; Ersöz, İsmet, a.g.e, 175.

¹⁰⁷ Bilgin, a.g.md, 155.

¹⁰⁸ Bilgin, a.g.md, 154.

3. Elmalılı'nın Müşkilü'l-Kur'an Hakkında Görüşleri

Elmalılı Hamdi Yazır akli ve nakli birleştirdiği tefsirinde ilgili ayetler vesilesiyle Kur'an ilimlerinin hepsine vurgu yapmış ve gerekli izahlarda bulunmuştur. Müşkilü'l-Kur'an ilmine de konunun ehemmiyetinden ötürü geniş ölçüde yer vermiş, konuyla ilgili ayetlerin tefsirinde, ayetin müşkil olduğunu bizzat belirtmese de geniş açıklamalarda bulunarak işkâli gidermiştir. Kur'an'ı Kerim'de hakiki manada çelişki ve ihtilafın olmadığını, işkâlin bir takım sebeplerden ve insanlardaki bilgi yetersizliğinden kaynaklandığını vurgulamış, müşkilâtın Kur'an'da bulunmasının da birçok hikmetlerinin olduğunu belirtmiştir.

Elmalılı tefsirinde konuya şu şekilde değinmiştir:

“İnsanoğlunun sözlerinde bu ihtilaflar çoklukla bulunur. Şairlerin yazarların sözleri karşılaştırıldığında, nazmında ve üslubunda farklılıklar bulunur. Fesahat ve belagatinde farklılıklar görülür. Belki de fesahatin aslında zayıflık ve kuvvetlilik vardır. Ne iki mektup, ne de iki şiir birbirine eşittir. Yazarı aynı olmasına rağmen bir şiirde fasih olan beyitlerle birlikte, fasih olmayan beyitler de yer alır. Bazen dünyayı överler, bazen de kötülerler. Bazen cesareti, pehlivanlık diye överler, bazen de tehevür diye kötülerler. Bazen korkaklığı överler, onu hazmetmek diye isimlendirirler. Bazen de zayıflık diye isim takıp kötülerler. İnsanoğlunun kelamı bu ihtilaflardan uzak değildir.

Bu ihtilafların kaynağı, maksatların, hallerin çeşitli olmasıdır. Çünkü insanın halleri devamlı değişkendir. Sevinçli olduğunda fesahat ona yardımcı olur, ferahlandırır. Sıkıntı halinde de onu rahatsız eder. Zira hedefi, maksadı değişmiştir. Bazen oraya bazen buraya meyleder. Bu değişkenlik, tabii olarak sözlerine de yansır. Yirmi üç sene boyunca konuşan bir dil, hep isabet etmez. Buna rağmen hep isabet ediyorsa, devamlı tek maksat, tek metot üzere konuşuyorsa, hiç şüphesiz Kur'an onun sözü değildir. Şayet Kur'an onun kelamı olmuş olsaydı veya bir beşerin sözü olsaydı, onda birçok çelişkiler bulunacaktı. Ancak Kur'an ayetleri üzerindeki çeşitli görüşler, ihtilaflar, insanların görüşlerinin birbirine zıt olmasından kaynaklanmaktadır. Yoksa Kur'an'ın zatında ihtilaf olduğundan değildir.”¹⁰⁹

Elmalılı “Onlar hâlâ Kur'ân'ı gereği gibi düşünüp anlamaya çalışmazlar mı? Eğer o Allah'tan başkası tarafından indirilmiş olsaydı mutlaka onda birçok çelişkiler bulurlardı.”¹¹⁰ ayeti için şunları söylemiştir. “İslam muhalifleri kalplerinde gizledikleri şeylerden haber veren

¹⁰⁹ Elmalılı, II, 356.

¹¹⁰ Nisa 4/82.

bu kadar haberlerin şaşan, doğru olmayan, gerçeğe uygun olmayan yalanlarını, yanlışlarını bulabilirlerdi. Hâlbuki bulamıyorlar ve bulamazlar. Kendilerinden başka kimsenin haberdar olmadığı durumları, fikirlerini ve sırlarını Kur'ân'ın ve Peygamberin, olduğu gibi ve ihtilafsız haber verdiğini görüyorlar. Bunun sonunu düşünmeleri ve Allah tarafından olduğunu doğrulamaları gerekir. Kur'ân'ın ne verdiği haberlerinde, ne de vaad ve tehdidinde aksine gelişen hiçbir şey bulunamamıştır ve bulunamaz, bundan başka Kur'ân bir Allah vergisi olmasaydı, bunu baştan başa icazkar (herkesin yapamayacağı şekilde fasih), benzeri olmayan bir belagat ve fesahati içinde cereyan etmiş bulamazlardı. Bir kısmını fasih, bir kısmını kusurlu, bir kısmını kolay, bir kısmını zor, karşı çıkılabilir, değişik bir şekilde bulurlardı. Bu kadar beyan çeşitlerinin ve makamların farklı olması ile beraber hepsini birbirine benzeyen ve birbirine uygun bir fitrat düzeni, sağlam ve kusursuz bir metin içinde bulamazlardı. Beyan üslubunda, hak ve iyiliği, doğru düşünmeyi hedef edinmeyen, nefse ait maksatlar, nefis ve şehvetle ilgili meyillerden birçok nişaneler bulurlardı. Daha sonra kırâet ve hükümlerinde, sûre ve âyetlerinde, maksat ve mânâların, hikmet ve yararların hepsinde Allah'ın hükmünün hissedilen akışını gösteren ahenkli bir çeşitlilik ve değişiklik bulmazlar, değişik ve tahrif edilmiş Tevrat ve İncil nüshalarında açıkça görüldüğü üzere, nesh ve değiştirme konusu olmayan aynı olayda, aynı zamanda birçok uyumsuzlukla değişik ve çelişkili nice haberler, hükümler bulurlardı. Evet Kur'ân'da zamanların, yerlerin ve durumların değişmesine göre değişik hükümleri ve çeşitli mânâları ifade eden kırâet ve lafızlar vardır. Ve bu açıdan birbiriyle çelişkili olduğu görünen âyetler vardır. Fakat bunların hiçbiri aynı olayda, aynı zamanda, aynı şartlar altında çelişkili ve dağınık bir gidişat üzerinde değil, yavaş yavaş birbirini iyice açıklamak, tefsir etmek ve çeşitli durumların gereğine göre hükmünü değiştirmek, yerine başkasını koymak suretiyle açıklamak ve zaman zaman değiştirmek ve kaldırmakla beyan ederek sonsuz bir hayatın akışını ve hizmetini devam ettiren özel ve düzenli bir gelişme üzerinde yürür gider. Hakikat gülistanında açılan bütün yaratılış tecellileri ve güzellikleri gibi çokluk içinde birliği ve birlik içinde çeşitlenmeyi ifade eden mükemmel bir ahenk ve uyumlu bir değişiklik ve çeşitlilik arzeder. Kur'ân ilminin en büyük önemi ve zevki de içinde fazla karışıklık bulunmayan bu çeşitli ahenk içinde müteşabih âyetleri muhkem âyetlere havale ederek Kur'ân âyetlerinden Allah'ın hükümlerini ve kâinatın olaylarından Allah'ın varlığını okuyup bulmaktır.”¹¹¹

¹¹¹ Elmalılı, III, 34-35.

Mesela “*Hepsi Allah tarafındandır*”¹¹² ifadesiyle “*Sana her ne kötülük isabet ederse kendi nefsendendir*”¹¹³ düsturları arasında açık bir çelişki ve zıtlığın bulunduğu zannedilebilir. Hâlbuki bunlar, birbirini tamamlayan birer açıklama olup çelişme noktaları atılıp beraberlik yönleri düşünülürse bu gibi çeşitli açıklamaların hükümde çelişkiden değil, durumların gereğine uygun ve ahenkli bir hikmetten ileri geldiği görülür.¹¹⁴

Müşkilü'l-Kur'an ilmiyle alakalı birçok müfessir benzer ifadeler kullanmıştır. Fahrüddin Razi (v.606/1209) konuyla ilgili olarak şunları belirtmektedir: “Bütün Kur'an'da kusurlu sayılabilecek hiçbir söz bulunmamaktadır. Tam tersine ondaki fesahat baştan sona aynı minval üzere devam etmektedir. Bilindiği gibi, bir insan son derece belîğ ve fasih olsa bile, birçok manaları ihtiva eden bir kitap yazdığına, bir bölümün diğer bir bölümden daha kuvvetli, diğer kısmının ise daha zayıf ve düşük kalacağından, sözünde birçok farklılıkların bulunması kaçınılmazdır. İşte Kur'an-ı Kerim bütün bu noksanlıklardan beri olunca, biz, onun Allah katından bir mucize olduğunu anlamış oluyoruz.”¹¹⁵

Bununla birlikte Kur'an-ı Kerim'de muhkematın dışında müşkil, müteşabih, mücmel, vb. ayetlerin bulunmasının bir takım hikmetleri bulunmaktadır. Bunun için ilahi kitaplarda müteşabihat bulunmamalı idi şeklinde bir vehme kapılmamalıdır. Zira böyle bir düşünce, varlığın dondurulmasını ve bir noktada durdurulmasını veya tekdüze olarak robot halinde sürüp gitmesini ve Allah'ın bilgisinin sona erdiğini farz etmek, ya da bütün sonsuzluğuyla ve bütün canlılığıyla ilâhî bilgilerin, muhkem bir şekilde beşere öğretilmesi ve Allah Teâlâ'ya bir anlamda ortak ve eşdeğer bir varlık ortaya koymanın mümkün olduğu vehmine kapılmak veyahut Allah Teâlâ'nın beşer ilmini, belli ve değişmez bir noktada durdurup bilinenlerden bilinmeyenlere, noksandan olgunluğa ve kemale doğru, ebedî bir hayata yönlendirerek ilerlemesine engel olması geleceğini iddia etmek, hasılı ilâhî feyizde cimrilik istemek demek olurdu. Her terakki tavrının, her gelişme çabasının ilerisinde alınması gereken mesafe, keşfedilecek hakikatler ve hiçbir zaman iyice anlaşılıp bitirilemeyecek başlangıçlar ve sonuçlar mevcut olduğu halde, Allah Teâlâ'nın bunları insanlara verdiği çeşitli kabiliyetlere göre sezdiremeyip birçok yönden gizlemesi ve bu meçhulleri mümkün olduğu kadar çözmeye ve keşfetmeye ipucu ve ölçü olmak üzere bahşettiği usûl ve muhkem delilleri belli ve sınırlı bir noktada tutması, dünkü ilimden yarın için, dünyadan ahiret için istifade ettirmemesi nasıl

¹¹² Nisa 4/78.

¹¹³ Nisa 4/79.

¹¹⁴ Elmahlı, III, 36.

¹¹⁵ er-Razi, Ebu Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahrüddin, *Mefatihü'l-gayb*, çev. Suad Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç, Sadık Doğru, Akçağ Yayınları, Ankara, 1990, VIII, 185.

olur da ilâhî hikmetin gereği olabilirdi? Bunun hikmete uygun olduğu nasıl düşünülebilir? Allah'ın ilmine karşı her şeyi halletmiş, bitirmiş iddiasında bulunan ve müteşabihatın bütün bütün ortadan kaldırılmasını arzu eden ve tecrübeyi, teşabühten büsbütün arınmış mutlak bir kesinlik sanan bir ilmîlik ve isbatçılık iddiası cehaletten başka bir şey değildir.¹¹⁶

¹¹⁶ Elmalılı, II, 313-314.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HAK DİNİ KUR'AN DİLİNDE MÜŞKİLÜ'L-KUR'AN

Bazen herhangi bir konu Kur'an bütünlüğü içerisinde ele alındığı zaman, o mevzuyla ilgili ayetler arasında bir tezat olduğu bir ya da birkaç ayetteki mananın bir başka ayetle çelişki teşkil ettiği zannedilebilir.¹¹⁷ Kur'an'da hakiki manada ihtilaf olmadığı Nisa 82, Kehf 1, Fussilet 42, Zümer 28 gibi ayetlerde belirtilmiştir. İlk etapta aralarında çelişki bulunduğu zannedilen ayetler birtakım bilgi eksikliklerinden kaynaklanmakta ve gerekli araştırma yapıldığında hakiki anlamda ihtilaf olmadığı ortaya çıkmaktadır. Âlimler gerekli araştırmayı yaparak müşkil olan ayetleri çeşitli yollarla uzlaştırmaya çalışmışlardır. Te'vil, te'lif, tahsis ve nesh bu yöntemlerin başında gelmektedir.¹¹⁸

Bu bölümde Elmalılı'nın müşkil gördüğü ayetleri, bu ayetlerdeki işkâli giderme şekillerini ve ortaya koyduğu çözümleri inceleyeceğiz.

A. TE'VİL VE TE'LİF YOLUYLA İŞKÂLİ GİDERME

Kur'an'ın esasını manası açık olan ayetler teşkil etmekle beraber onda anlamları herkes tarafından kolayca anlaşılabilen müteşabih ayetlerde bulunmaktadır.¹¹⁹ Özellikle Allah'ın sıfatları, kaza-kader, hidayet-dalalet, irade hürriyeti gibi konulardaki müteşabih ayetler zihni karışıklığa yol açabilen faktörlerin başında gelmektedir. Metafizik konulara ilişkin bu ayetlerdeki işkâlin çözümünde âlimler genellikle te'lif ve te'vil yöntemine başvurmuşlardır. Te'lif uzlaştırma¹²⁰, te'vil ise bilgi ya da fiil türünden olsun, bir şeyi kendisiyle kastedilen amaca döndürmek¹²¹ demektir. Elmalılı'nın bu yöntemle işkâlini giderdiği ayetler şu şekildedir:

¹¹⁷ Demirci, Muhsin, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, s.168

¹¹⁸ Yerinde, Adem, "Müşkilü'l Kur'an", *DIA*, XXXII, 165.

¹¹⁹ Al-i İmran 3/7.

¹²⁰ Parlatır, İsmail, *Okul Sözlüğü*, TDK, Ankara, 2000, s.957.

¹²¹ el-İsfahani, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Ragıb, *Müfredatu elfazi'l-Kur'an*, thk. Safvan Adnan Davudi, Dârü'l-Kalem, Dimaşk, Dârü's-Şamiyye, Beyrut, 2002, s.99.

1. Allah'ın Zatı, Sıfatları Ve Fiilleriyle İlgili Ayetlerde İşkâl

a. Allah'ın Kalpleri Mühürlemesi

Bazı ayetlerde kâfirlerin iman etme hususunda iradelerinin yok edildiği ima edilirken, diğer bir kısım ayetlerde kâfirlerin de irade hürriyetinin bulunduğu, dolayısıyla inanmakla mükellef oldukları ifade edilmiştir.¹²² Bu konuya dair birçok ayet örnek gösterilebilir;

“Şu muhakkak ki inkâr edenleri uyarsan da, uyarmasan da onlar için birdir. Onlar inanmazlar. Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir. Gözlerinin üzerinde bir de perde vardır.”¹²³, “Doğrusu Allah, inkârları sebebiyle onların kalplerini mühürlemiştir”¹²⁴ vb. ayetler inkâr edenlerin iman etme hususunda irade hürriyetlerinin olmadığı manasına gelirken, “Ve dedi: o hak Rabbimizdendir. Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin.”¹²⁵, “Ey insanlar, Rasul size, Rabbinizden hakkı getirdi. Kendi yararınıza olarak ona inanın. Eğer inkâr ederseniz, bilin ki göklerde ve yerde olanların hepsi Allah'ındır. Allah bilendir, hikmet sahibir”¹²⁶ vb. ayetler de kâfirlerin irade hürriyeti bulunduğunu ve inanmakla mükellef olduklarını ifade etmektedir. Zahiren çelişkili gibi görünen bu ayetler Elmalılı tarafından şu şekilde te'lif edilmiştir:

Kur'an'ın hikmeti ve İslâmî esaslara göre ilimde zorlama fiili yoktur. Cebir (zorlama) ve icâb (gerekli kılma), iradenin ve yaratmanın eseridir. Allah'ın, ezelde bir şeyi bilmesi, onu yapması ve yaptırması demek değildir.¹²⁷ Nitekim Bakara 34 “Ve o zaman meleklerle Âdem'e secde edin' dedik, hemen secde ettiler. Yalnız iblis dayattı, kibrine yediremedi, inkârcılardan oldu” ayetinde iblisin itaatten dışarı çıkması üzerine kâfirlerden olduğu belirtilmiştir. Sonucun böyle olacağını Allah Teâlâ ilahi ilminde biliyordu. Fakat Allah böyle bildiği için o kâfir olmadı, o kâfir olacağı için Allah onu öyle biliyordu ve öyle takdir etmişti.¹²⁸ Fakat zorlama olmadan yapılmış olan inkâr ve zulmün, fasıklık ve isyanın, isteyerek kazanılmış, müktesep bir fiil olduğunda da şüphe yoktur. Artık bu yapıldıktan sonra onun gerekli bir sonucu olan ceza ve azap da yapanın kendi kazancı, kendi hakkıdır ki, bunda zorlama manası düşünülemez, o kendi kendine zulmetmiş olur. Nitekim “Sözlerini bozdukları için onları

¹²² Yerinde, Adem, “Müşkilü'l Kur'an”, DİA, XXXII, 164.

¹²³ Bakara 2/6-7.

¹²⁴ Nisa 4/155.

¹²⁵ Kehf 18/29.

¹²⁶ Nisa 4/170.

¹²⁷ Elmalılı, Hak Dini Kur'an Dili, I, 197.

¹²⁸ Elmalılı, a.g.e, I, 272.

lanetledik ve kalplerini katılaştırdık"¹²⁹ vb. ayetler kişinin dıŒar olduğu azabın kendi iradeleriyle yapmıŒ oldukları seçimlerin sonucu olduğunu göstermektedir.

Allah Teâlâ ise rahmetinin geniŒliĐinden dolayı kullarının ne kendilerine ne de baŒkalarına zulüm ve tecavüz etmelerine razı olmadığından, onları korumak için sınırlar tayin etmiŒ, dîn ve hükümlerini bildirmiŒ, "Dinde zorlama yoktur" buyurmuŒtur. Bu delil gereğince zorlama, ehliyetin engellerindedir. İslâm yurdunda zorlama yasaklanmıŒtır. Hatta hiçbir kimseye İslâm dinine girmek için bile zor kullanılamaz, herkes dininde serbest ve seçme hakkına sahiptir. İslâm hükümleri altında müşrik, kitap ehli din hürriyetleriyle yaŒayabilirler. Mesela bir müşrik, dilerse yahudi veya hıristiyan olabilir; hiçbirine müslüman ol diye zor kullanılmaz, ahdinde durmak ve vergisini vermek Œartıyla dininde bırakılır. Fakat her kim olursa olsun, ahdinde durmayanlar da suçuna göre cezasını görür. Kendi rızasıyla İslâm'ı kabul ettikten, Allah'a ve Peygamberine söz verdikten sonra döner, irtidad eder de tevbe etmezse cezalandırılır ki, bu bir zorlama değil, verdiği sözden caymanın zorunlu bir sonucudur.¹³⁰

Bu duruma binâen kalplerin mühürlenme hâdisesi ve kulun dalâlette kalması da cebir yoluyla değil kulun kendi iradesi doğrultusunda gerekleŒen bir vakadır. Peygamberimizin Œu hadisi bu durumu izah etmektedir: "Günah ilk defa yapıldığı zaman kalpte bir siyah nokta yani kara bir leke olur. EĞer sahibi piŒman olur, tövbe ve istiğfar ederse kalp yine parlar. Etmez de günah tekrarlanırsa, o leke de artar, sonra arta arta bir dereceye gelir ki, leke bir kılıf gibi bütün kalbi kaplar".¹³¹

"Hayır, onların iŒleyip kazandıkları Œeyler, kalplerinin üzerine pas tutmuŒtur."¹³², "Bizim kalplerimiz kılıflıdır' dediler. Bilakis Allah, onları kâfirlikleri yüzünden lanetledi. Bundan dolayı çok az imana gelirler"¹³³ âyetleri de bu izahı desteklemektedir. Bu nasslardan anlaşılıyor ki, günahlar devam ettikçe, kalpleri bir kılıf gibi kaplar. İŒte o zaman bu âyetlerde (Bakara 6-7 vb.) buyrulduğu gibi Allah tarafından mühür ve baskı yapılır. O salgın leke o kalbe basılıp tabedilir. BaŒlangıta parlak bir yazı kâğıdı üzerine dökülmüŒ, silinmesi mümkün olan bir mürekkep gibiyken, bundan sonra matbû ve silinmez bir hale gelir.¹³⁴

¹²⁹ Maide 5/13.

¹³⁰ Elmalılı, II, 165.

¹³¹ Tirmizî, Tefsir , V, 434.

¹³² Mutaffifin 83/14.

¹³³ Bakara 2/88.

¹³⁴ Elmalılı, I, 196.

Bunun sonucunda da kalp, gözler, kulaklar fayda ve zararı, hayır ve şerri seçemez, dalaletle düşmüş olurlar.¹³⁵

Kalplerin mühürlenmesi sonucu ortaya çıkan dalalet, kulun tutum ve davranışlarına bağlı olan çeşitli merhalelerin aşılmasıyla oluşur ve bir karakter haline gelir. Bunda, kulun başlangıçta ortaya koyacağı tavır etkileyici bir rol oynar. Yani, mükellefiyet çağına giren bir insan, Allah'a iman ve itaatten yüz çevirerek inkâr ve isyan yolunu tercih ederse, üstelik bu tutumunu inatla sürdürürse bir taraftan dalalet kendisine güzel görünmeye başlarken, diğer taraftan hidayet yoluna girmesi zorlaşır ve bu kişi gittikçe hidayetten uzaklaşır. Daha sonra bu tutum onda hâkim bir karaktere dönüşür ve nihayet artık dalaletten kurtulması imkânsız hale gelir¹³⁶ ve bir nevi kalbi mühürlenmiş olur.

Diğer bir deyişle, alışkanlıkla bir ikinci huy edinilmiş olur. Ne silinir, ne çıkar ve o zaman ne iman yolu kalır, ne de küfürden kurtulmaya çare. Bu mühürleme ve baskının kazanılması ayetlerde de belirtildiği üzere kuldan, yaratılması Allah'tandır.¹³⁷ Şu halde burada mühürlemenin Allah'a isnadı, Ehl-i sünnet'in anladığı gibi hakikattir ve cebir (zorlama) yoktur.¹³⁸ Bu durumda insanın yaratıcılığı yoktur yalnızca kazancı vardır. İnsan yaratılacak olan şeyi kazanır.¹³⁹

Dalaletle ilgili ayet ve hadislerin mukayeseli bir şekilde incelenmesinden şöyle bir netice çıkarmak mümkündür. Doğru yolu bulmak veya doğru yoldan sapmak insanların kendi irade ve tercihlerine bağlıdır. Buna değişik bir ifadeyle, bir bakıma kendi ellerindedir, diyebiliriz. Çünkü Allah, bütün insanlara doğru ile yanlış birbirinden ayıracak temyiz gücü vermiş, ayrıca özendirici ve uyarıcı olmakla görevlendirdiği peygamberler vasıtasıyla insanların yolunu aydınlatan kitaplar indirmiştir. Bu kitaplarda helali, haramı, hayrı ve şerri açıklamış ve bundan dolayı insanları sorumlu tutmuştur.¹⁴⁰

Neticede insan kendi iradesiyle seçmiş olduğu yol sonucunda kalbinin mühürlenmesine veya hidayete açılmasına sebebiyet verir. Bu sonuç kulun kendi kazanımlarıyla elde ettiği bir durumdur.

¹³⁵ Elmalılı, I, 209.

¹³⁶ *Mefatihü'l Gayb*, II, 138-139.

¹³⁷ *Mutaffifin* 83/14, *Bakara* 2/88.

¹³⁸ Elmalılı, I, 196.

¹³⁹ Elmalılı, I, 197.

¹⁴⁰ Tunç, Cihat, "Dalalet", *DİA*, VIII, 428.

b. Allah'ın Kalplerdeki Hastalığı Artırması

Bu başlık altında ele alınacak müşkil ayet gruplarından biri de; “*Kalplerinde hastalık vardır. Allah da onların hastalığını artırmıştır*”¹⁴¹ ayeti ile bu ayetle ilk etapta tenakuz halinde gözükten “*Rabbın kullarına zulmedecek değildir*”¹⁴² ayetidir.

İlk ayette Allah'ın kalplerinde hastalık bulunan insanların hastalıklarını artıracığı belirtilirken diğer ayette Rabbın kullarına zulmetmeyeceği ifade edilmektedir. Bu iki ayet ilk etapta birbirleriyle çelişkili gibi görünse de telif edildiği takdirde hakiki manada bir ihtilaf olmadığı görülür.

Maraz (hastalık), bedeni sağlam alışkanlığından döndürüp dengesini bozan ve görevini istenilen şekilde yapmamasına sebep olan bir aksama durumudur. Maddî şeylerde kullanıldığı gibi, manevi hususlarda da kullanılır. Sıhhat esas, hastalık ikinci derecedir. İlk yaratılıştaki kalp sağlamdır. Fakat ayette belirtilen insanlar, kalbin sıhhatini muhafaza etmeye bakmamışlar, kalplerinde büyük bir hastalığa müptela olmuşlardır.

Bu hastalık, rivayete ve dirayete dayanan tefsirlerin ve bilhassa selef müfessirlerinin açıkladıkları üzere inançsızlık hastalığı, şek, şüphe, kuşku ve nifak hastalığıdır. Bunlar bütün kötü niyetlerin başıdır. Buna yakalanan kimse, hak tanımaz, Allah'tan şüphe eder, Allah'ın emrinden, kitabından, peygamberinden hatta kendinden bile şüphe eder.¹⁴³

Şüphe, imansızlık, inançsızlık da insanda asıl değil ikinci derecede bir şeydir. Ve hastalığa mahsus bir durumdur. Her çocuk doğarken iman ve itikat fitratıyla doğar, şüphe nedir tanımaz. Onun için Hak inancı, Allah'a inanmak fitrîdir. Bu esas yaratılış, insana ilerde şüpheye düşmesi için değil, şüpheleri atması, doğru yolu bulması ve geliştirme yoluyla da imanı huy edinmesi için verilmiştir. Şu halde kalplerinde bu hastalık zorlayıcı değildir. Bunu yapan, tecrübe güzergâhında nefislerin sağlam yaratılışı gözetmemesi, kalbin sağlığını korumaması, ahlâkî hastalıkları tedavi etmemesi, özetle zevk duygusuna çok düşmesi ve her şeyde kendini ve kendi zevkini görmek istemesidir.¹⁴⁴

Ayette geçenler bu durumda olmayı kendi istekleriyle seçmiş, kalplerine bu hastalığın yerleşmesine izin vererek, inançsızlık, şüphe illetine sahip olmuşlar, kendi

¹⁴¹ Bakara 2/10.

¹⁴² Fussilet 41/26.

¹⁴³ Elmalılı, I, 206.

¹⁴⁴ Elmalılı, I, 208.

seçimlerinin sonucu olarak da Allah'ın azabına duçar olmuşlar; kalplerindeki hastalık artırılmıştır.

Müfessirimiz Elmalılı da küfrü huy edinen inatçı kâfirlerle, şüphe ve bozgunculuğu huy edinen münafıkların yola gelmeyeceklerini, korunamayacaklarını, Kur'an'ın hidayetinin Allah'tan gereğince korkanlara tahsis edildiğini belirtmiştir.¹⁴⁵

Bu açıklamalardan sonra Allah'ın hiçbir kuluna bir sebep bulunmadan zulmetmediği, bu durumu kulun kendi iradesiyle tercih etmiş olduğu ortaya çıkmıştır. Nitekim “Şurası kesindir ki Allah, insanlara zerre kadar zulmetmez. Ne var ki, insanlar kendi kendilerine zulmedip duruyorlar”¹⁴⁶ ayeti de bu gerçeği te'kit etmektedir.

c. Kiblede Yön Problemi ve Allah'ın Vechinin Her Yerde Olması

Kible ayetleri de müfessirimizin müşkil gördüğü ayetlerdendir. Sözlükte “yön yöneltilen cihet veya şey” anlamına gelen kible, terim olarak Müslümanların namazda yönelmeleri gereken istikameti, Kâbe'yi ifade eder.¹⁴⁷

Diğer semavî dinlerdeki gibi İslâm inancına göre de Allah mekândan münezzehtir olmakla birlikte özellikle sembolik birtakım bedenî hareketlerin söz konusu olduğu bazı ibadetlerde yön tasavvuru, ibadetin belli bir yöne dönmek suretiyle ifası, gerek ibadet disiplini gerekse kişinin manevî bir merkezle bütünleşmesi açısından gerekli görülmüştür.¹⁴⁸

Kur'ân-ı Kerim'de bu konuyla ilgili var olan ayetler de dinimizde kiblenin önemli bir yerinin olduğunu göstermektedir. Kibleyle ilgili var olan ayetleri konumuz açısından şu şekilde değerlendirebiliriz:

“Bununla beraber, doğu da Allah'ın, batı da Allah'ındır. Artık nereye dönerseniz dönün, orası Allah'a çıkar. Şüphe yok ki, Allah (ın rahmeti) geniştir, bilendir”¹⁴⁹ ayeti ile “Doğrusu, Biz, yüzünün semaya yöneldiğini, orada şekilden şekle geçerek, aranıp durduğunu görüyorduk. Artık seni hoşnut olacağın bir kibleye çevireceğiz. Haydi bakalım, yüzünü Mescid-i Haram'a doğru çevir. Siz de ey müminler, nerede olursanız olun, yüzünüzü o tarafa

¹⁴⁵ Elmalılı, I, 231.

¹⁴⁶ Yunus 10/44.

¹⁴⁷ Güç, Ahmet, “Kible”, *DİA*, XXV, 364.

¹⁴⁸ Özel, Ahmet, “Kible”, *DİA*, XXV, 365-366.

¹⁴⁹ Bakara 2/115.

*doğru çevirin*¹⁵⁰ ayeti ilk etapta birbiriyle tenakuz halinde gibi görünmekte; Bakara 115, kişi hangi yöne dönerse dönsün her yönün Allah'a çıkacağını belirtirken, Bakara 144, bu yönün Mescid-i Haram olması gerektiğini ve müminlerin nerede olurlarsa olsunlar yüzlerini o tarafa doğru çevirmelerini emretmiştir. Ayetlerdeki yön mevzuu kible bağlamında düşünöldüğünde bir çelişi varmış gibi görünse de ayetler telif edildiği takdirde hakiki bir ihtilafın olmadığı ortaya çıkar.

Allah'ın bir mekânı yoktur. O, yönden de cihetten de münezzehtir, bütün yönler bütün cihetler O'nundur. Kişi nereye yönelirse Allah'ın vechi ordadır. Ancak dinimizde ibadetlerin belirli prensipleri vardır. Namaz kılariken kibleye yönelmek de bu esaslardan biridir. Bu esas bağlamında namaz kılmak için, mutlaka bir mescitte bulunmak zaruri olmamakla beraber belli bir kible olarak Mescid-i Haram'a, Ka'be tarafına doğru dönmek herkese farzdır. Ancak zaruri bir mazeret karşısında buna imkân bulunmadığı hallerde ve zamanlarda, buna yakın herhangi bir yöne dönmek yeterli olur.¹⁵¹ Mazeretlerin neler olduğuna dair mezhep imamı farklı görüşler belirtmişlerdir.

Dört mezhep imamı hasta, bağlı gibi fizikî bir engeli olan kimsenin kibleye dönememesi halinde kolayına gelecek şekilde namaz kılacağı hususunda görüş birliği içindedir. Hz. Peygamber'in uygulamasından hareketle fakihler, yolculuk sırasında herhangi bir özür bulunmasa da binek üzerinde kableden başka tarafa yönelerek ima ile nafîle namaz kılınabileceği hususunda ittifak etmişlerdir.¹⁵²

İşte "*Nereye dönerseniz dönün, Allah'ın yüzü oradadır*" ayetinin gerçek manası da budur. Yani ayet kibleye yönelmenin çeşitli sebeplerden dolayı mümkün olmadığı veya kiblenin hangi yönde olduğu kestirilemediği istisnai ve arızı haller için geçerlidir. Bu da İslam ümmetine Allah'ın ayrıca bir lütfu ve kolaylığıdır.

d. Allah'a Beşerî Sıfatların İzafe Edilip-Edilmemesi

Allah, filen var olan, kainatı yaratıp yöneten, yetkin sıfatlarla nitelenen aşkın bir varlıktır.¹⁵³ Bu sıfatlar içerisinde tenzihî sıfatlarından muhalefetün li'l-havadis "yaratılmışlara benzememek" vasfı da mevcuttur. Bu sıfat bağlamında Allah; araz, cisim, cevher olmadığı gibi herhangi bir şekle bürünmüş veya sınırlandırılmış da değildir. Yine O kemiyet ve

¹⁵⁰ Bakara 2/144.

¹⁵¹ Elmalılı, I, 436.

¹⁵² Özel, Ahmet, "Kible", *DİA*, XXV, 368.

¹⁵³ Topaloğlu, Bekir, "Allah", *DİA*, II, 493.

hacimden, basit veya birleşik parçalardan teşekkül etmemiştir, sonlu değildir. Allah mahiyet ve keyfiyetle nitelendirilemez. Mekân tutmaz, üzerinden zaman geçmez. Hiçbir şey O'na benzemez, hiçbir şey ilim ve kudretinin dışında kalmaz. Kur'ân-ı Kerim'de Allah'ın hiçbir şeye benzemediği belirtilmiştir. "O'nun benzeri olan hiçbir şey yoktur."¹⁵⁴ Bununla beraber bazı ayetlerde Allah'ın kürsisinden, arşa istiva etmesinden bahsedilmektedir. "O'nun kürsisi gökleri ve yeri kuşatmıştır", "Rahman olan Allah arşın üzerine hükmetti (istiva etti)."¹⁵⁵ Bu ayetlerde ise bir yerde ve yönde bulunmak gibi yaratılmış varlıklara ait niteliklerden bahsedilmektedir. Oysa Şura 11'de Allah'ın hiçbir şeye benzemediği, dolayısıyla yön, mekân gibi sıfatlardan münezzehe olduğu ifade edilmiştir. Bu ayetler ilk etapta tenakuz halinde gözükmekle beraber te'lif edildikleri takdirde durumun böyle olmadığı görülmektedir.

Sözlükte "doğru ve düzgün olmak" anlamlarındaki سوي kökünden türeyen istiva "mutedil, düzgün ve eşit olmak; karar kılmak, oturup yerleşmek; yönelmek, yukarı çıkmak; hâkim olmak, tahta oturmak" gibi manalara gelir.¹⁵⁶

İstivanın mahiyeti ve Allah'a nispeti konusunda birtakım görüşler serdedilmekle beraber Hanefi-Maturidi ve Eşari âlimlerinin benimsediği görüş Elmalılı'nın da esas kabul ettiği görüştür. Bu görüşe göre istiva, Allah'ın keyfiyeti bizce bilinmeyen bir sıfatıdır. Bir yerde ve bir yönde bulunmaktan münezzehe olmakla birlikte Allah'ın zatına layık olacak şekilde arşa istiva ettiğine inanmak ve bu konuda herhangi bir te'life gitmemek en isabetli yoldur. Zira Allah'a nispet edilen istivanın gerçek anlamını yalnız kendisi bilir. Bunun yanında istiva Allah'ın, ilmiyle bütün varlıkları kuşattığına işaret eden bir sıfatı olarak da kabul edilebilir.¹⁵⁷

Bir yerde ve yönde bulunmak gibi yaratılmış varlıklara ait niteliklerden münezzehe olan Allah'ın arşa istivası ancak mecazî bir mâna ile açıklanabilir ki o da kâinat üzerinde mutlak hâkimiyet kurmasıdır. İlk defa Ca'd b. Dirhem ve Cehm b. Safvân tarafından ileri sürülen bu görüş daha sonra Mutezile, Mâtürîdiyye, Eş'ariyye, Şîa kelâmcılarınca ve M. Reşîd Rızâ gibi bazı Selefiyye âlimlerince benimsenip delillendirilmiştir. Böylece bu yorum İslâm âlimlerinin büyük çoğunluğunun tasvip ettiği bir görüş haline gelmiştir. Dayandıkları delilleri şöylece özetlemek mümkündür:

¹⁵⁴ Şura 42/11.

¹⁵⁵ Bakara 2/225, Taha 20/5.

¹⁵⁶ Müfredat, 339-440; Yavuz, Yusuf Şevki, "İstiva", DİA, XXIII, 402.

¹⁵⁷ Elmalılı, III, 2180.

a) Allah'ın zâtı ve sıfatlarıyla ilgili nasları anlayabilmek için yapılması gereken şey mânası açık olmayanları (müteşâbihât) açık anlamların ışığı altında yorumlamaktır. Allah hakkında anlamı en açık olan nas O'nun benzeri bulunmayan yüce bir varlık olduğunu bildiren âyettir.¹⁵⁸ Buna göre Allah'a nisbet edilen istivanın, yaratıklara benzemesine imkân tanımayan bir sıfat olduğu anlaşılır. Bu da ilmi ve kudretiyle bütün kâinata hâkim yegâne ilâh mânasına gelir.¹⁵⁹

b) Akıl Allah'ın madde üstü yüce bir varlık olduğuna kesinlikle hükmeder. Mânası açık olmadığı veya doğruluğunun tasdik edilmesi akıl yürütmeye bağlı bulunduğu için zannî delil niteliğindeki nassın zahirî anlamından hareketle Allah'a sıfat nisbet etmek tutarlı bir yöntem değildir. Bu sebeple arşa istiva, Allah'ın göklerin üstüne yükselip orada bulunması şeklinde açıklanamaz.¹⁶⁰

c) İstivaya, Allah'ın yaratıklara benzemesini gerektirecek şekilde "bir yerden başka bir yere intikal edip yükselmek" veya "taht üzerine oturmak" gibi zahirî bir mâna vermek imkânsız olmakla birlikte naslardan tamamen bağımsız kalıp salt aklî bir çıkış noktasından hareket etmek zorunluluğu da yoktur. Zira Kur'an Arapça bir kitap olduğundan kelimelerin sözlük anlamlarını araştırarak istivaya ulûhiyyete uygun bir mâna vermek mümkündür ve istivanın sözlük anlamlarından biri de "hâkimiyet kurmaktır."¹⁶¹

d) İstiva âyetlerinin hangi bağlamda kullanıldığı dikkate alındığı takdirde "Allah'ın hâkimiyet ve saltanatının geçerli oluşu" mânasına geldiği açıkça anlaşılır. Zira ilgili âyetlerde Allah'ın bütün işleri yürüttüğü, gökleri direksiz yükselttiği, ayı, güneşi ve yıldızları emrine bağlı kıldığı, âlemlerin yüce rabbi olduğu, yerküreyi ve gökleri belli bir zaman sürecinde yarattıktan sonra arşa istiva ettiği belirtilmektedir. Bu anlatılanlar Allah'ın kâinata hâkim oluşunun açık tezahürleri, fiil ve emirlerinin tecellileridir. İstiva, yaratmanın tamamlanıp sürekli bir düzen haline gelmesinden sonra düşünülebilir. Şu halde istiva tabiatta hâkim olan sünnetullahın yürürlüğünü de ifade eder. Bu sebeple sadece fiilî bir sıfat

¹⁵⁸ Şûrâ 42/11.

¹⁵⁹ Matürîdi, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud, *Kitâbü't-Tevhid*, thk. Fethullah Huleyf, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul, 1979, s.70-74.

¹⁶⁰ Kadi Abdülcebbar, Ebü'l-Hasan Abdülcebbar b. Ahmed, *Şerhü'l-usulî'l-hamse*, talik Abdülkerim Osman, Ahmed Ebü Haşim, Mektebetu Vehbe, Kahire, 1988, s.226.

¹⁶¹ Beyhaki, Ebü Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali, *el-Esma' ve's-sıfat*, Dârü'l-Küttübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1984, s.519; Kadi Abdülcebbar, Ebü'l-Hasan Abdülcebbar b. Ahmed, *Müteşâbihü'l-Kur'ân*, thk. Adnan Muhammed Zerzur, Dârü't-Türas, Kahire, 1969, s.72-74.

olarak kabul edilmesi gereken istiva ilâhî kudret, irade ve hükümranlığı anlatan bir kavramdır.¹⁶²

e) İstivanın arşa tahsis edilmesi arşın yaratıkların en büyüğünü oluşturması ve bütün yaratılmışları kuşatması sebebiyledir. Böyle bir varlığa hâkim olan Allah'ın arştan daha küçük yaratıkları hâkimiyeti altına alması tabiidir. Bu üslûp, Kur'an'ın duyular ötesini duyulur hale getirme esasına dayanan bir anlatım tarzıdır.

f) İstivanın, Allah'ın zâtıyla göklerin üzerinde bulunduğu yolundaki bir mânâ taşıdığını belirten hadis yoktur. Delil olarak öne sürülen rivayetlerin bir kısmı yoruma tabi tutulmuş, bir kısmının ise sahih olmayıp israiliyat türüne girdiği kabul edilmiştir.

Eğer naslara bağlı olmayı mümkün kılan bir istiva inancı benimsenmek isteniyorsa bunun için hiçbir yoruma gitmeden naslara uyulmalıdır. Eğer yorum getirilecekse yapılacak yorum tenzihi sağlamalıdır.¹⁶³

Arş ve Kürsi gibi, benzetmeyi andıran lafızlar Kâbe, tavaf ve Hacerü'l-esved hakkında daha fazlasıyla mevcuttur. Hâlbuki bunlar da mesela Kâbe'nin "beytullah" (Allah'ın evi) olmasında, Allah'ın, geceyi orada geçirmesi gibi bir benzetme ve cisim mânâsı kastedilmiş olmadığı hususunda nasıl görüş birliği varsa, Arş ve Kürsi hakkında da maksadın, Allah'ın yücelik ve büyüklüğünü anlatmaktan ibaret olduğunda tereddüt edilmemesi gerekir. "Kaffâl" ve "Keşşaf" tefsircileri gibi araştırmacılar da bunu tercih etmişlerdir.¹⁶⁴

Şunu da belirtmek gerekir ki Mülk suresi 16. ayette yer alan من في السماء ibaresindeki في harfinin ifade ettiği zarfiyyet ister hakiki olsun, ister mecazî olsun "kapsamak" mânâsını gerektirmez. Mesela, "Sema başımızdadır", "Yer ayağımızın altındadır" dediğimiz zaman bu cümlelerden "Kuş havadadır" cümlesinde olduğu gibi zarfiyyet mânâsı anlamayız. Ne başımızın semayı, ne de ayağımızın altının yeri kuşatmış olduğu iddiasında bulunmayız. İşte bu gibi yerlerde على في gibi diğer bir harf mânâsıyla da tefsir edilebilir. Bu yüzden ki من في السماء sözündeki zarfiyyet ile في السماء "yıldız semadadır" cümlesindeki zarfiyyet aynı anlamda değildir. Bunun gibi Allah Teâlâ'nın semada olmasını, Güneş'in semada olması anlamında değil, hisse göre ilmin, cahile göre âlimin, yaratıklara göre yaratıcının, mahkûma göre hâkimin ve memura göre âmirin üstünlüğü tarzında anlamak gerekmektedir. Ayette على

¹⁶² Elmalılı, III, 2179-2183; Reşid Rıza, Muhammed, *Tefsirü'l-menar*, y.y, Dârü'l-Menar, 1954, s.451-452.

¹⁶³ Yavuz, Yusuf Şevki, "İstiva", *DİA*, XXIII, 403-404.

¹⁶⁴ Elmalılı, II, 161-162.

السماء buyrulmayıp في السماء olarak zikredilmesi ise, O'nun yüceliğinin görünen ve görünmeyen her şeyi dışardan ve içerden kuşatmış olduğunu, semanın yalnız üstünde değil, içinde de hükümünü, ulûhiyyet ve yaratıcılığını ifade etmek gibi bir nükteyi de kapsadığını gösterir.¹⁶⁵

Bu madde içerisinde ele alınacak müşkil ayet gruplarından bir diğeri de “O'nun benzeri olan hiçbir şey yoktur”¹⁶⁶ ayeti ile “Allah'ın elleri açıktır, dilediği gibi verir”¹⁶⁷, “Allah'ın eli onların ellerinin üzerindedir”¹⁶⁸, “Ey İblis! İki elimle (bizzat kudretimle) yarattığıma secde etmene ne engel oldu?”¹⁶⁹ vb. ayetlerde yer alan ‘Allah'ın eli’ ibaresidir.

Ayetlerde geçen ‘el’ ibaresini kelimat âlimleri muhkem ayetlere göre uygun bir mana ile yorumlamışlar ve izah etmişlerdir. Arap dilinde ‘el’ kelimesi çeşitli manalarda kullanılmıştır.

- 1- Bilinen özel uzvun ismi ki vücudun bileğe ve koltuğa kadar olan kısmı için söylenir.
- 2- Nimet manasındadır.
- 3- Kuvvet ve kudret manasındadır.
- 4- Mülk manasındadır.
- 5- Yardımın ve özelleştirmenin şiddeti manasındadır ki “Ben bunu elimle yaptım” demek, “Kendim yaptım” demektir.

Allah Teâlâ'ya nispet edilen ‘el’ kelimesinin anlamı olarak da ilk mana haricindekilerin hepsi düşünülebilir. Âlimlerin çoğu da Allah Teâlâ hakkında el'in, kudretten veya nimetten ibaret olduğunu söylemişlerdir.

Arapça'da tesniye (ikil) kullanımın mübalağa ve te'kit için kullanılması hasebiyle ayetlerde geçen ‘iki el’den maksadın ‘iki kudret’ olmadığı açıktır.¹⁷⁰

¹⁶⁵ Elmalılı, VIII, 239.

¹⁶⁶ Şura 42/11.

¹⁶⁷ Maide 5/64.

¹⁶⁸ Fetih 48/10.

¹⁶⁹ Sad 38/75.

¹⁷⁰ Elmalılı, III, 280-281.

“Biz ona şah damarından daha yakınız”¹⁷¹ “Nerede olsanız O sizinle beraberdir”¹⁷² gibi Allah Teâlâ’ya yakınlık izafe eden ayetlerde ise ‘yakınlık’ mekani açıdan değil, kudret ve ilim açısındanadır.¹⁷³

Şu da belirtmeli ki zahiri manalarıyla aşkın varlığa nispet edilmesi tenzih prensipleri açısından mümkün olmayan bazı kavramların az da olsa naslarda yer alması, ilahi bir imtihan ve eğitim vesilesi olmasından başka, aşkınlığa has bir özellik, ayrıca her dilde bulunan edebi bir kullanılıştır.¹⁷⁴

Sonuç itibariyle ilk bakışta var sanılan çelişki, yapılan te’villerle ortadan kaldırılmış, Allah’ın hiçbir şeye benzemediği, istiva, arş, kürsi gibi nitelemelerin bu esasa zarar vermediği ortaya çıkmıştır.

e. Allah’ın Her Şeyi Bildiği Halde Kullarını İmtihana Çekmesi

Elmalılı, Al-i İmran Suresi’nde “De ki: “Bütün iş Allah’ındır”. Onlar sana açıklamayacaklarını içlerinde saklıyorlar (ve) diyorlar ki: “Bize bu işten bir şey olsaydı burada öldürülmezdik”. Onlara şöyle söyle: “Eğer siz evlerinizde olsaydınız bile, üzerlerine öldürülmesi yazılmış olanlar yine muhakkak yatacakları (öldürülecekleri) yerlere çıkıp gidecekti. Allah (bunu) göğüslerinizin içindekini denemek ve yüreklerinizdekini temizlemek için yaptı. Allah göğüslerin içinde olanı bilir”¹⁷⁵ mealindeki ayette müşkil görmüştür. Ayette “Allah göğüslerin içinde olanı bilir” ibaresiyle ilgili olarak madem Allah göğüslerdekini biliyor o zaman neden imtihana çekiyor? Gibi bir soru akla gelebilir. Bu mesele te’lif yoluyla halledilmiştir.

Ayette geçen البلاء kelimesi Allah’ın insanları denemek için verdiği maddi ve manevi sıkıntı, dert, külfet anlamlarına gelmektedir.¹⁷⁶ Kur’an’a göre dünya, kimin daha güzel iş yaptığının anlaşılacağı bir bela (deneme yeri) olup ölüm ve hayat bunun için yaratılmıştır.¹⁷⁷

¹⁷¹ Kaf 50/16.

¹⁷² Hadid 57/4.

¹⁷³ Elmalılı, VII, 240-241.

¹⁷⁴ Topaloğlu, Bekir, “Allah”, *DİA*, II, 490.

¹⁷⁵ Al-i İmran 3/154.

¹⁷⁶ Uludağ, Süleyman, “Bela”, *DİA*, V, 380.

¹⁷⁷ Mülk 67/2.

İnsanın dert ve musibetlerle karşılaşması kaçınılmazdır. Çünkü insanın gerçek şahsiyeti ibtila (denenme) halinde ortaya çıkar. Deri için tabaklanma neyse insan için ibtila da odur; altın ateşte, insan mihnette belli olur.

Belaya uğrama aynı zamanda günahtan arınmaya ve manen yükselmeye de vesile olur. Öyle günahlar vardır ki ancak belaya sabretmek suretiyle silinir.¹⁷⁸

Allah'ın bu şekilde imtihanlara çekmesi kulun ne şekilde hareket edeceğini bilmediğinden değıldir. Bunda, Rabb olmanın gerektirdiğı bir seçme sırrı vardır ki, bununla mü'minler alışkanlık kazanır, münafıkların da durumu ortaya çıkar.¹⁷⁹ Bu görüşü "İki topluluğun karşılaştığı günde başınıza gelen musibet de Allah'ın izniyledir. Bu da müminleri belirlemesi ve hem de münafıklık yapanları ayırt etmesi içindir"¹⁸⁰ ayetleri de desteklemektedir.

f. Allah'ın Dilediğini Hidayete Erdirip Dilediğini Şaşırtması

"Bu Allah'ın bir lütfudur, onu dilediğine verir"¹⁸¹, "Allah dilediğı kimseyi şaşırtır, dilediğı kimseyi de doğru yola koyar"¹⁸², "O, kimi dilerse onu hidayete erdirir"¹⁸³ vb. hidayetin ve dalaletin tamamen Allah'ın elinde olduğunu ve kulun seçim hakkının kalmadığını ifade eden ayetler ile "Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin"¹⁸⁴, "Ey insanlar, Rasul size, Rabbinizden hakkı getirdi. Kendi yararınıza olarak ona inanın. Eğer inkâr ederseniz, bilin ki göklerde ve yerde olanların hepsi Allah'ındır. Allah bilendir, hikmet sahibir"¹⁸⁵ gibi irade hürriyetini belirten ayetler arasında müşkil bir durum vardır ki Elmalılı bu ayetleri te'vil ederek işkâli ortadan kaldırır.

Elmalılı من يشاء يوتيهِ ibaresinin 'Allah dilediğine verir' anlamının yanı sıra 'Allah dileyene de verir' şeklinde olduğunu belirtmiştir.¹⁸⁶ Ayetin anlamı bu şekilde ortaya

¹⁷⁸ Uludağ, Süleyman, "Bela", *DİA*, V, 380.

¹⁷⁹ Elmalılı, II, 449.

¹⁸⁰ Al-i İmran 3/166-167.

¹⁸¹ Maide 5/54.

¹⁸² En'am 6/39.

¹⁸³ Bakara 2/142.

¹⁸⁴ Kehf 18/29.

¹⁸⁵ Nisa 4/170.

¹⁸⁶ من يشاء 'dilediğine ve dileyene' anlamlarına gelir.

konulduğu takdirde kulların da hidayeti seçme noktasında iradelerinin olduğu açıklanmış olur.¹⁸⁷

“Allah kimi dilerse onu sapıklıkta bırakır”¹⁸⁸ ayetiyle ilgili olarak Elmalılı “Allah kulda dalalet yaratır. Kendi yolundan sapıtır. Sapıklık onun devamlı tabiatı olur kalır. Allah’ın duyurmadığına kimse bir şey duyuramaz. Allah’ın söyletmediğine kimse bir şey söyletmez. Allah’ın göstermediğine kimse bir şey gösteremez, Allah’ın şaşırttığını kimse yola getiremez. Gerçi Allah kendine rahmeti yazmış ve hidayet fitratını esas almıştır. İlk olarak kendinden zorla saptırmak gelmez. Allah’ın saptırması, kulun sapıklığı istemeye yönelik olumsuz bir seçimi ile ilgilidir. Bununla beraber kulun istemesinin yerine gelmesi de sırf O’nun istemesinin eseridir” şeklinde yukarıdaki izaha paralel bir tefsir yapmıştır.¹⁸⁹

Şunu da belirtmek gerekir ki Allah’ın irşadının etkili olması ve başarıya yaklaştırması için muhatap olan insanların ihtiyarî fiilleri adeta şart kılınmıştır. Kur’an herkese genel bir şekilde doğru yolu göstermek için inmiş olmakla beraber, herkes bunu kabul etmede ve isteyerek seçmede eşit olmayacak, bazıları buna iradesini harcamayacaktır. İnsanlığın fitratının aslında olan hitap kabiliyeti bir takım insanlarda kötü alışkanlıklarla tamamen ortadan kalkmış olacağından Kur’an’ın etkisi bu insanlar üzerinde olmayacaktır.¹⁹⁰

Elmalılı bu izahları destekler nitelikte şu açıklamaları da yapmıştır: “Hidayetin yaratıcısı Allah olduğu gibi, sapıklığın yaratıcısı da Allah’tır. Allah yaratmasaydı ve herkesi hidayete mecbur etseydi, sapıklık denen şey insanların istemesiyle var olamazdı. Hâlbuki sapıklık da bir hak etmedir. Ve Allah Teâlâ’nın sapıklığı yaratması, onu isteyen mahlûklarının isteklerini yerine getirmek gibi bir ilahlık ve rablık şamıdır. Yoksa başlangıçta hidayet yaratılışıyla yarattığı kullarından hiçbirini Allah zorla sapıtmaz. Mutlak yasaklama ve zorlama da Allah’ın merhametli olmasına yakışmaz. “Onunla ancak o fasıkları şaşırtır (fasıklardan sapıklığı hak etmiş olanlardan başkasını saptırmaz)”¹⁹¹ ayeti de bu açıklamaya esas teşkil eder.¹⁹²

¹⁸⁷ Elmalılı, III, 269.

¹⁸⁸ En’am 6/39.

¹⁸⁹ Elmalılı, III, 420.

¹⁹⁰ Elmalılı, I, 160.

¹⁹¹ Bakara 2/26

¹⁹² Elmalılı, I, 244-245.

g. Allah'ın Mü'minlerin Can ve Mallarını Satın Alması

Elmalılı “Allah, müminlerden, canlarını ve mallarını, kendilerine cennet vermek üzere satın almıştır”¹⁹³ ayeti ile “Hiç şüphesiz, göklerin ve yerin mülkü Allah'ındır”¹⁹⁴ ayeti arasında işkâl görmüş, her şeyin mülkü Allah'a ait olduğu halde ‘satın alma’ sının sebebi nedir? Sorusuna cevap aramış ve bunları şu şekilde te’lif etmiştir:

“Şüphe yok ki, Allah Teâlâ'nın yarattığı o canlar ve rızık olarak ihsan ettiği o mallar baştan sona Allah'ın mülküdür ve bundan dolayı Allah'ın onları satın alma yoluyla mülkiyetine geçirmesi tasavvur olunamaz. Allah Teâlâ'nın burada büyük bir lütuf gösterisi ile kullarını cihada ve ibadete daveti ve teklifi vardır. Bunun hakikati şudur ki, Allah insanlara can ve mal vermiş ve onlarda muvakkat bir tasarruf ve faydalanmaya da izin vermiştir. Böylece kullar kendi şahıslarında ve mallarında geçici bir hürriyet ve mülkiyet hakkı ile yine muvakkat bir tasarruf ve faydalanmaya maliktirler. Fakat kullar bunları sırf kendileri ve kendi rıza ve ihtiyarları adına sarf edecek olurlarsa, Allah'ın ihsanı olan nimetleri, kendileri gibi fani olan maksatlar uğruna tüketmiş olacaklar ve ondan hiç bir kâr ve menfaat elde edemeyecekler, ecelleri geldiğinde her şeyden mahrum olarak büsbütün hüsrân azabı ile karşı karşıya kalacaklardır. Hâlbuki Allah'ın ihsanı olan can ve malı, kendileri için ve kendi mülkleri olarak değil de, hürriyetlerini ve tasarruf haklarını çok iyi kullanarak gönül rızasıyla Allah'a teslim ve Allah için ve Allah'ın emrine, Allah'ın yoluna sarf ederlerse Allah onları heder etmeyecek ve kendilerini cennet ile sevaplandırarak ebedi nimetlere erdirecektir. Yani fani olan lezzetlerin Allah için feda edilmesine karşılık ebedi olan hayır ve menfaatler elde edilecek. Fani hayat yerine baki hayat kaim olacaktır. Bir mümin Allah yolunda savaşa katılır, can verir ve o yolda malını infak ederse, bu yaptığı iş boşa gitmeyecek, ahirette ona karşılık Allah'tan cennet alacak ve başkalarının sıkıntısından uzak olarak sırf nimetlerle dolu olan ebedi mutluluk içinde yaşayacaktır. İşte böyle düzenlenmiş olan bu dünya ile ahiret, bu fani ile o ebedi ve baki aynı anda bir yerde bir araya gelebileceğinden, bu fani hayatı o baki hayatla değiştirme işini Allah, kulunun ihtiyarına terk etmiştir. Bu işlem, bu yer değiştirme kulun seçim ve rızası ile Allah'ın kabulüne bağlı bulunduğundan bu ilâhî muamele sanki bir değişme, bir alış-veriş imiş gibi temsîlî bir üslup ile ifade buyrulmuştur. Yoksa gerçekte kulun malı da canı da ona karşılık olarak verilen cennet de hepsi Allah'ın mülküdür. Aslında Allah Teâlâ, kendi mülkünü, yine kendi mülkü ile değiştirecektir.

¹⁹³ Tevbe 9/111.

¹⁹⁴ Tevbe 9/116.

Ancak bu değiştirme işlemi, cebri olmayıp yine de kulun rıza ve ihtiyarına bağlanmış olduğundan Allah Teâlâ bu sözleşmenin şerefini kullarına bağışlamıştır. Sanki zengin bir velinin kendi velâyeti altındaki fakir bir çocuğa sermaye vererek onu ticarete teşvik etmek için dükkân açtırması ve başka müşteri aramayıp satacağı malı yalnızca kendisine satmak üzere şart koşup, her aldığına da kat kat kâr vermesi gibi bir alış-veriş şeklinde temsilî ifade kullanılmıştır.”¹⁹⁵

h. Allah'ın Nur ve Nur'un Yaratıcısı Olması

“Allah, göklerin ve yerin nurudur”¹⁹⁶ ayetinde, Allah Teâlâ'ya mecâzen de olsa ışık demek caiz olmadığı halde, Nur ism-i şerîfi geçmiştir. Hâlbuki En'am suresinin başında “Hamd, gökleri ve yeri yaratan, karanlıkları ve aydınlığı var eden Allah'a mahsustur”¹⁹⁷ ayeti, Allah'ın, nurun kendisi değil, var edicisi ve yarattığı eseri olduğunu bildirmişti. Ayetler arasındaki işkâli Elmalılı şu şekilde telif etmektedir:

İlk önce bu iki âyetin karşılaştırılmasında ilk akla gelen mânâ “Allah, göklerin ve yerin nurunun var edicisidir” meâlinde olmasıdır. Onun için tefsircilerin bir kısmı Nur suresi 35. ayeti ismi fâil sigası ile, yani “göklere ve yeri nurlandıran, aydınlatan; gerek cisme ve gerekse ruha ait nurlar ile nurlandıran” diye ifade etmişlerdir. Çünkü nur, aydınlattıcıdır. Bu ifade âyetteki nurun olay mânâsına değil, fâil mânâsına; göklere ve yere izafetinin de, mef'ûlüne izafet olduğunu göstermesi itibarıyla bir anlam ifade ediyorsa da münevvinin, nurun yapıcısı olması gerekmeyeceğinden eksiktir. Hâlbuki Allah'ın, nurun yaratıcısı olduğu Kur'an'da açıkça belirtilmiştir.¹⁹⁸

Gazali'den bu konuyla ilgili bir takım alıntılarda bulunan Elmalılı netice olarak te'vilini “Allah'ın nur olmasının mânâsı, bütün âlemin ve âlemdeki bütün duygularla algılanan nurların ve bilinen kuvvetlerin yaratıcısı ve mücidi, yani nurun yaratıcısı olmasıdır”¹⁹⁹ sözleriyle tamamlıyor.

¹⁹⁵ Elmalılı, IV, 408-409.

¹⁹⁶ Nur 24/35.

¹⁹⁷ En'am 6/1.

¹⁹⁸ Elmalılı, VI, 22-23.

¹⁹⁹ Elmalılı, VI, 27.

i. Mü'minlerin Barıştan Yana Olup-Olmamaları

Elmalılı “*Sakin gevşemeyin ve üstün olduğunuz halde barışa çağırmayın*”²⁰⁰ ayeti ile “*Eğer onlar barıştan yana olurlarsa, sen de barıştan yana ol!*”²⁰¹ ayetleri arasında işkâl görmüş ve bunları te’vil yoluyla uzlaştırmıştır.

Mü'minlerin burada “*Gevşeklik etmeyin ve barışa yalvarmayın*” diye barışa yalvarmaktan menedilmiş olması, düşman tarafından yapılmış olan herhangi bir barış teklifinin reddini gerektirmez. Nitekim Enfal Sûresi'nde “*Eğer onlar, barışa yanaşırlarsa sen de ona yanaş*”²⁰² âyetiyle barışa yanaşan düşmanların talebine karşı barışa yanaşmak emredilmiştir. Fetih Sûresi'nde geleceği üzere Hudeybiye barışı da Müslümanların galibiyeti halinde idi. Demek ki maksat barışı reddetmek değil, gevşeklik edip de zillet ile barışa talip olmamaktır.²⁰³

j. Rü'yetullah Meselesi

“*Nice yüzler o gün parlaktır. Rabbine bakıcıdır*”²⁰⁴ ayeti ile “*Beni asla göremezsin*”²⁰⁵ ayeti arasında ilk bakışta bir tenakuz söz konusudur. Bu konu hakkında Elmalılı eserinde Aliyyu'l-Kârî'nin görüşlerine yer vermiştir.

Aliyyu'l-Kari “Rü'yetin isbat edilmesi konusunda zikredilen deliller, Allah'ın sıfatlarının tecellisine, rü'yetin nefyi (imkânsızlığı)ne işaret eden hususlarda zikredilen deliller de Allah'ın zatının tecelli etmesine bağlanmıştır. Bir şeyin zâtının tecelli etmesi, ancak onun hakikatinin ortaya çıkması ile mümkün olacağı için bunun, Allah'ın zâtı hakkında caiz olması imkânsızdır”²⁰⁶ şeklinde bir açıklama yapmıştır.

2. Kevnî Ayetlerde İşkâl

Kainattaki sayısız çeşitlilik ve farklılıkları sürekli bir düzen ve kanuna bağlayan yaratıcının varlığını, birliğini ve yüce sıfatlarını gösteren ve yaratıkların taşıdığı özelliklerden çıkarılan delillerin tamamı kevnî ayetleri oluşturur.²⁰⁷

²⁰⁰ Muhammed 47/35.

²⁰¹ Enfal 8/61.

²⁰² Enfal 8/61.

²⁰³ Elmalılı, VII, 149.

²⁰⁴ Kıyamet 75/22-23.

²⁰⁵ A'râf 7/143.

²⁰⁶ Elmalılı, VII, 303.

²⁰⁷ Demirci, Muhsin, a.g.e, 41.

Elmalılı da uluhiyete işaret eden bu ayetleri kendi içerisinde;

1. Sadece alimlerin farkına varabileceği tabiat kanunlarında mevcut olan ayetler,
2. Güneş ve ay tutulması, gök gürlemesi gibi herkesin müşâhede edebileceği ayetler,
3. Mucizeler gibi olağanüstü ayetler şeklinde üç kısma ayırmaktadır.²⁰⁸

Elmalılı'nın müşkil gördüğü kevnî ayetler şu şekildedir:

a. Göklerin ve Yerin Altı Günde Yarattığı

“Şüphesiz Rabbiniz Allah, gökleri ve yeri altı günde yarattı”²⁰⁹ ayeti birçok müfessir tarafından müşkil görülmüş, “Buyruğumuz yalnız bir tekdir, göz açıp yumma gibidir”²¹⁰ ayetinin delaletine aykırı bulunmuştur. Elmalılı müşkil gözüken bu ayetleri te’lif ederek işkâli ortadan kaldırmıştır.

Bazı tefsirciler bu altı günü dünya günleri denilen, bilinen günler diye kabul etmişlerdir. Gerçekte lügat bakımından "yevm" denilince önce güneşin yeryüzüne doğmasıyla batışı arasındaki müddeti demek olan gün mânâsı akla gelir. Fakat henüz yer ve güneşin bulunmadığı yaratma sırasında bu mânâ ile bir gün tasavvur olunamayacağı açıktır. Kur'ân'ın birçok yerinde olduğu gibi "yevm" in vakit mânâsına geldiği dil bakımından bilindiğinden burada da 'altı gün'ün 'altı vakit' manasıyla tefsir edilmesi lazım geleceği birçok tefsirci tarafından hatırlatılmıştır. Bunun ölçüsünün ise bilinen güne eşit veya ondan kısa veya uzun olması mümkündür. Nitekim "Kim o gün, savaşmak için bir tarafa çekilme ya da başka bir birliğe katılmak dışında arkasını döner (kaçar)sa"²¹¹ âyet-i kerimesinde "yevm" (gün) böyledir, "Sizin saydığınız (yıllar) dan bin yıl kadar süren bir günde"²¹² âyetinde, bizim saydığımız günlerle bin sene, "Miktarı elli bin yıl süren bir günde"²¹³ âyetinde ise elli bin sene miktarı ile açıklanmıştır ki, bu günler "ahiret günleri" adıyla bilinir. İbn Abbas, Kâ'b, Mücâhid, Dahhâk gibi büyük tefsirciler de buna uygun tefsir etmişlerdir. Buna göre, "altı günde" demek, miktarı binlerce seneye varan "altı zaman" da demektir.²¹⁴

²⁰⁸ Elmalılı, V, 3184.

²⁰⁹ A'raf 7/54.

²¹⁰ Kamer 54/50.

²¹¹ Enfal 8/16.

²¹² Secde 32/5.

²¹³ Mearic 70/4.

²¹⁴ Elmalılı, IV, 48.

Bu altı günün mahiyeti hakkında şu sonuçlara ulaşılır:

Birinci olarak, âlem kadîm (başlangıcı olmayan) değil, görüldüğü üzere bir olaylar toplamıdır ki, varlığında da, devamlı olmasında da yaratıcı olan Allah'a muhtaçtır. Ve yalnız O'nun hükmü altındadır.

İkinci olarak, âlemin toplamı ezeli olmadığı gibi, bir defada ve basit bir şekilde yaratılmış da değildir. Başlangıçta çeşitli zamanlarda birden çoğa giden, bundan sonra çokluk içinde bir terki (sentez) ve toplanmaya dâhil olan, fakat sonu olan derece derece bir ilerleme ile yaratılmış ve sonra bu ilerlemeye değişim ve benzemeye beraber tekrarlanma ve devam etme ile düzenli bir şekil verilmiştir. Bu düzenli şeklin birbirlerini takibinin devamı da kendi kendine gerçekleşen bir hadise değil, Allah'ın hâkimiyeti altında değişmektedir.

Bu derece derece ilerleme (tedric) "*Buyruğumuz yalnız bir tekdir, göz açıp yumma gibidir*"²¹⁵ ayetinin delaletine aykırı gibi gözükmekteyse de te'vil edildiği takdirde bu şekilde olmadığı anlaşılır. Şöyle ki:

Bir yaratma, bir haysiyetle hem bir defaya mahsus hem tedrici olamaz. Bir defada oluş, derece derece ilerlemeye aykırıdır. Bununla beraber bir defa oluş, tedricin şartıdır. Her tedricde bir defaten oluş vardır, fakat her defada tedric yoktur. Gerçekte Cenab-ı Hak her neyin yaratılmasını veya yok edilmesini isterse "ol" der ve derhal isteği dilediği şekilde vâki olur. Bir anda bir değil, sayılamayacak ve hesap edilemeyecek şeyler yaratıp yok edebilir. Nitekim bir yağmur ânında ne kadar sayısız damlaların yaratılıp düştüğü ve bir doğma ânında hesabımıza sığmaz birçok hadisenin bir anda vâki olduğu görülür. Şu halde tek emrin, bir anda pek çok şeyi yaratmaya kâfi gelmesi, yaratmalar arasında özel bir sıralama ile, geliştirerek yaratma kudretine aykırı da olmaz. Hem dereceleme zamanlarının her birine göre "*Bizim buyruğumuz yalnız tekdir*"²¹⁶ hükmü doğrudur. Hem de toplamına göre bir dereceleme silsilesi ve sıralaması geçerlidir.

Yalnız bir defada yaratma, kudrete delalet etmede daha uygun da değildir. Çünkü bu tahsiste bir kudretin son bulması şüphesi vardır ki, ikinci bir yaratmaya imkân yok sanılır. Tertip ve terki ile yaratma kudreti de durdurulmuş ve delilsiz bırakılmış olur. Evet, Allah dileseydi O'nun gücü bugünkü gökleri ve yeri bütün içerikleriyle bir defada yaratmaya yeterdi. Fakat bu şekilde çünkü âlem olmaz, iki yaratılmış arasında bir sıralanma ve devam etme düşüncesine imkân kalmazdı. Diriden ölü, ölüden diri, ateşten toprak, topraktan su, çamurdan hayat

²¹⁵ Kamer 54/50.

²¹⁶ Kamer 54/50.

ortaya çıkmak şöyle dursun, gece ve gündüz birbirini takip etmez, insandan insan bile doğmazdı. Atalarımız yaratılırsa biz olmazdık, biz olursak onlar olmazdı veyahut hepimiz olur, fakat ata evlat olmazdık ve şimdiki yaratmanın imkânına delil bulamazdık. Ve o halde o âlem, bu âlem olmazdı. Hiçbir tedricen ilerleme olmadan bütün yaratıklar bir defada ve bir anda yaratılmış olsaydı, hiçbiri diğerinin yaratılışına şahit olamayacağından, hem yaratma delili bulunmaz hem de eşyanın tabiatının ilâhî tasarrufa mahkûm ve emre âmâde kılınmış olduğu anlaşılmaz; âlem, ezeli bir tabiat sanılırdı. Sonra "hiç bir derecelere ayırma bulunmasın" demek, "rabblık, ilâhlık bulunmasın" demek olduğundan da gaflet edilmemelidir. Şu halde birçok defaten yaratılışları da içine alan dereceleme ve sıralama ile yaratmanın, kudret ve yaratıcının ilâhlığına delaleti açısından pek büyük önemi vardır.²¹⁷

Allah sonsuz kudretine ve yüce hikmetine şahitlik eden delilleri, alâmetleri, işaretleri, kâinatı ilk yarattığı şeklinde olduğu gibi toplu halde ve tek düze oluşlar ve basit atomlar halinde bırakmıyor, onları çeşitli bileşikler ve değişik maddeler halinde çok çeşitli ve farklı özelliklere sahip varlıklar ve canlılar haline getiriyor. Tıpkı Elif-Lâm-Ra gibi tek tek harflerden mânâlı kelimeler, onlardan da hikmetli cümleler, ibretli âyetler ve muhkem kitaplar meydana getirdiği gibi ilk yaratılışta hece harfleri durumunda olan atomlardan, moleküller, onlardan da çeşitli özellikte değişik maddeler ve zengin bir kâinat yaratıyor. Allah kitabını âyet âyet indirdiği gibi, çeşitli hadiseleri, değişik tabiat olaylarını ve sosyal gelişmeleri de bir düzen içinde aşama aşama meydana getiriyor.²¹⁸

b. Yeryüzünün Yaratılışının Gökyüzünden Önce Olması

Elmalılı'nın te'vil ederek işkâli giderdiği ayet gruplarından biri de Fussilet 11 ile Naziat 30 ayetleridir.

*"O, yerin üstünde sabit dağlar yarattı. Orada bereketler meydana getirdi. Sonra duman halinde bulunan göğe yöneldi."*²¹⁹ Ayetine göre yeryüzünün yaratılışı gökyüzünden önce olmuştur. *"Yaratılışça siz mi daha çetinsiniz, yoksa gök mü? Onu Allah bina etti. Tavanını yükseltti, onu bir düzene koydu. Gecesini kararttı, kuşluğunu çıkardı. Bundan sonra*

²¹⁷ Elmalılı, IV, 49-50.

²¹⁸ Elmalılı, V, 119.

²¹⁹ Fussilet 41/10-11.

da yeryüzünü döşedi"²²⁰ ayetinde ise yeryüzünün yaratılışının gökyüzünden sonra olduğu belirtiliyor.

Bu ayette yer alan 'bundan sonra da yeryüzünü döşedi' ibaresi yaratmanın değil döşemenin sonra olduğunu belirtmiştir.²²¹ Bu durumda yeryüzünün yaratılışının gökyüzünden önce olduğu sonucuna varılmıştır.

c. İnsanın Yaratılışının Gök ve Yerin Yaratılışından Kolay Olup-Olmadığı

"O, göklerde ve yerde bulunan herşeyi kendinden bir lütf olarak sizin hizmetinize vermiştir"²²² ayetinde yer alan سخر لكم ibaresi gerek "sizin emrinize verdi" demek olsun, gerekse "sizin için boyun eğdirdi" demek olsun ikisinde de insanların bütün eşyadan daha önemli olduğunu ifade eder. Çünkü bütün gökler ve yerdeki eşyanın insana boyun eğmesi, insanın hepsine hâkimiyetini ve üstünlüğünü ifade edeceği gibi insan için boyun eğdirilmiş olması da insanın yaratılışın hedefi olmasını ifade eder. Her iki durumda ise insan diğer eşyadan daha gelişmiş bir şekilde yaratılmış demek olacağından "Elbette gökleri ve yeri yaratmak, insanları yaratmaktan daha da büyüktür"²²³ âyeti ile bu âyet arasında bir çelişki olmaz mı? Diye bir soru akla gelebilir. Bu kısım Elmalılı tarafından şu şekilde te'lif edilmiştir:

İnsanın iki yönü vardır. Birisi fizikî, birisi de rûhî yönüdür. Fizikî yönüyle açıkça biliniyor ki insanın yaratılışı gökler ve yerin yanında bir zerre denemeyecek kadar küçüktür. Fakat ruhî yönüne gelince "Ve içine ruhumdan üflediğim vakit" izâfeti ile şereflendirilmiş ve "De ki; Ruh, Rabbimin emrindedir"²²⁴ açıklamasıyla yüceltilmiş olan insan ruhu, âlemlerin diğer canlı ve cansız cisimlerinin sahip olmadığı yüksek bir kapsamlılığa sahiptir. İşte bu âyette açıkça ifade edilen "itaat ettirme" de bu yönüyledir.²²⁵ Sonuç itibariyle göklerin ve yerin yaratılışı fiziki anlamda insanların yaratılışından daha üstün olmakla beraber, manevi anlamda tüm kâinat insanoğluna hizmet için yaratılmıştır.

²²⁰ Naziat 79/27-30.

²²¹ Elmalılı, VI, 548.

²²² Casiye 45/13.

²²³ Mümin 40/57.

²²⁴ İsrâ 17/85.

²²⁵ Elmalılı, VII, 86-87.

3. Kulların Fiilleriyle İlgili Ayetlerde İşkâl

a. Kişinin Atalarının Yaptıklarından Sorumlu Olup-Olmaması

“Onlar bir ümmetti, geldi geçti. Onlara kendi kazandıkları, size de kendi kazandığınız. Siz onların yaptıklarından sorguya çekilecek değilsiniz”²²⁶ ve “Herkesin kazandığı hayır kendisine, yaptığı kötülüğün zararı yine kendisinedir”²²⁷ ayetlerinde kulun kazandıklarından sorumlu tutulduğu, başkasının yaptıklarından yükümlü olmadığı belirtilmektedir. “İman edip zürriyetleri de iman ile kendilerine tâbi olanlar (yok mu?); işte biz, onların nesillerini de kendilerine kattık. Kendilerinin amellerinden birşey de eksiltmedik. Herkes kendi kazandığına bağlıdır” mealindeki Tur Suresi 21. ayet gereğince ise kendi çalışmasının üstünde bir takım nimetlere erecek olan insanlar da vardır. Bu ayet doğrultusunda uymak ve tabi olmak şartıyla zürriyetin, köke katılması, kendi kazancının üstünde bir mutluluktur.

Bu ayetleri Elmalılı şu şekilde te’vil etmektedir: Demek ilâhî lütuflar kazancın yalnızca başlangıcında değil, arasında ve sonunda da kesintisiz olarak vardır. Kalıtım ve yardımlaşma ilkeleri de böyledir. Şu halde âyetin mânâsı, herkesin birbirinden yararlanma ve zarar görmesini yok saymak ve inkâr değildir; sadece kişinin kendi şahsî hareketlerinden, kendi iradesiyle yaptığı tercihlerden yalnızca kendisinin sorumlu tutulacağını, hür tercihlerindeki çalışma ve kazancın önemi ve bunların birbiriyle ilişkisini isbat içindir. Bütün bunlardan, ilâhî mevhibelerin (vergilerin), ikram ve ihsanların yokluğu ve inkârı gerekmeyeceği gibi, ecir ve sevabın da mutlaka çalışmayla uygun olması da gerekmez. Allah'ın ihsanları, çalışmaya bağlı olan yerlerde bile o gayretin derecesiyle sınırlanmış değildir.²²⁸

İnsana gerek dünyada gerek ahirette kazancından başka vebî olarak (Allah tarafından) verilen nice rahmet ve ilâhî bağışların bulunduğu şüphe yoktur. Ayrıca yardımlaşmanın emrolunduğu, dünya ve ahirette de fayda sağladığı bilinmektedir. Ebu's-Suûd Efendi v.(982/1574) der ki: "Peygamberlerin şefaati, meleklerin istiğfârı, dirilerin ölümler için dua ve sadakaları gibi insanın kendi amelinden olmamakla beraber faydalı olduğu bilinen karşılıksız işlere gelince, bütün bunların fayda sağlaması, insanın kendi ameli olan imana ve dine bağlılığına dayanır. İman olmayınca hiçbir şeyin faydası olamayacağı için, bunlarda da

²²⁶ Bakara 2/134.

²²⁷ Bakara 2/286.

²²⁸ Elmalılı, I, 421.

faydalı olan yine kendi gayret ve amelidir."²²⁹ Ebu Hayyân v.(745/1344) da tefsirinde şöyle bir rivâyeti nakleder: Horasan valisi Abdullah b. Tâhir, Hüseyin b. Fadl'a "*Allah dilediğine kat kat verir*"²³⁰ âyeti hakkında soru sormuştu. Hüseyin ona, "Adaletle ancak insana çalıştığı, lütufla ise Allah'ın dilediği kadar vardır." diye cevap verdi. Bunun üzerine Abdullah Hüseyin'in başını öptü.²³¹ Tüm bu rivayetler gösteriyor ki herkes yaptığından sorumlu olup, başkasının amellerinden yükümlü olmamakla beraber, Allah'ın ilahi rahmeti gereği insanlara bir takım lütuflarda bulunacağı açıktır.

İşte âyetlerin mutlak gibi görünen hükmünün ilgili yönleri budur. Bundan çıkan sonuç da herkesin menfaatinin kendi kazancına bağlı olmasıdır. Herkes kazancından sorumludur. Kimse kimsenin günahından hesaba çekilmeyeceği gibi, hiçbir kimse bir başkasının kazancından, kendisinin bir çalışması olmadan istifade edemez. Çalışmaya bağlı sonuçların bu kadar adaletle dağıtılması dünyada olmazsa, ahirette muhakkak olacaktır. Ve bunun içindir ki, dünyada sosyal çalışmaların kâr ve zararının adaletle dağıtılmasını sağlamayan ve başkalarının emeğinden haksız yere faydalanmaya kalkışan ümmetler çabucak yıkılırlar ve böyle zalimler ümmet ve imamete layık olamazlar. Bütün bunlarla beraber az, fakat düzenli ve güzel işlerle büyük büyük menfaatler elde etmenin bir yolu vardır. O yol, doğru ve hak yol olan sırat-ı müstakimdir. Yukarıdaki âyetlerde görüldüğü gibi, halef, selef in yaptıklarıyla övülüyor veya yeriliyor olduğu zaman dahi bu övme ve yermelerin yalnızca nesebe değil, iman ve İslâm yoluna uymaya, hak yola girip girmemeye bağlandığı dikkat çekicidir. Bu da yine onların kendi çalışma ve tercihleriyle olacak bir şeydir. Şu halde insanlar vaktiyle yaşamış büyük bir ümmetin nesli ve mensupları olmakla kendilerini kurtaramazlar ve onlar gibi büyük olamazlar. Onlar gibi büyük olabilmek için onlar gibi güzel işler ve büyük eserler yapmak zorundadırlar.²³²

Bu açıklamaların kapsamı içerisinde şu âyetler de ele alınmalıdır: "*Onlar bir ümmetti, geldi geçti. Onlara kendi kazandıkları, size de kendi kazandırdınız. Siz onların yaptıklarından sorguya çekilecek değilsiniz*"²³³ âyeti ile ilk etapta tenakuz halinde bulunan "*Onların söylediklerini ve peygamberleri haksız yere öldürmelerini yazacağız ve şöyle*

²²⁹ Elmalılı, VII, 322; Ebussuud Efendi, Şeyhülislam, *Ebussuud tefsiri = İrşad-ı akli selim ila mezâyây-ı kitabi'l-kerim (Kur'an-ı Kerim'in meziyetlerinin akıselime açıklanması)*, trc. Ali Akın, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2006, I, 411.

²³⁰ Bakara 2/261.

²³¹ Ebû Hayyan el-Endelüsi, Esirüddin Muhammed b. Yusuf el-Ceyyani, *Tefsiri'l-bahri'l-muhit*, Dârü'l-Fikr, y.y, 1983, VIII, 168.

²³² Elmalılı, I, 422.

²³³ Bakara 2/134.

diyeceğiz: 'Tadın o yakıcı azabı!'"²³⁴ ayeti ki Bakara 134'de herkesin kendi yaptığından sorumlu olduğu belirtilirken, Al-i İmran 181'de peygamberleri öldürmeyi ecdatları yapmış olduğu halde bu durum onların nesline isnat edilmektedir. İsnadın sebebi ise bu işi bugün fiilen yapıyor olmasalar bile Yahudi olmaları dolayısı ile ecdatlarının benimsemiş olduğu görüşe sahip olmalarındandır. Bu durumda Hz. Yahya, Zekeriya ve diğerleri gibi peygamberlerin böyle haksız olarak öldürülmesinin suçu şahıslara değil, Yahudiliğin mahiyetine yüklenmiştir.²³⁵

Bu başlık altında ele alınacak müşkil ayetlerden biri de Maide 32. ayettir:

*"Bunun içindir ki, İsrâiloğulları'na: "Kim, bir cana kıymayan veya yeryüzünde bozgunculuk çıkarmayan bir nefsi öldürürse, bütün insanları öldürmüş gibi olur. Kim de bir nefsin yaşamasına sebep olursa, bütün insanları yaşatmış gibi olur" hükmünü yazdık (farz kıldık)"*²³⁶ ayetinden önce Habil ile Kabil'in kıssası anlatılmış, ardından '*bunun için*' yani Habil-Kabil kıssasının sonucundan ötürü İsrailoğullarına bu hükmün yazıldığı belirtilmiştir. Bununla beraber Kur'an'da kimsenin, başkalarının yaptıklarından sorumlu olmayacağını ifade eden ayetler mevcuttur; *"Onlar bir ümmetti, geldi geçti. Onlara kendi kazandıkları, size de kendi kazandığınız. Siz onların yaptıklarından sorguya çekilecek değilsiniz."*²³⁷

Bu durumda ayetler arasında bir işkâl söz konusudur. Şöyle ki, İsrailoğullarına, Kabil'in Habil'i öldürmesinden ötürü '*Kim bir cana kıymayan veya yeryüzünde bozgunculuk çıkarmayan bir nefsi öldürürse, bütün insanları öldürmüş gibi olur*' hükmü yazılmıştır. Bu durum ise '*Siz onların yaptıklarından sorguya çekilecek değilsiniz*' ibaresiyle tenakuz halindedir.

Elmalılı bu ayetleri te'vil ederek işkâli ortadan kaldırmıştır.

'Bunun için' ذلك من اجل ذلك ibaresi kıssaya değil, kıssanın manasındaki etkin manalara aittir. Şöyle ki, insan öldürmek, gerçekte, büyük bir zulüm, hüsrân ve nedametın sonuçlarından başka bir şey olmayan büyük bir cinayettir. İnsan olanların bundan son derece sakınmaları gerekir. Hâlbuki insanlıkta bu zulüm olagelen bir iştir. Hatta iki âdemoğlunun biri, iyi bir kardeşine bu zulmü pek hazin bir şekilde yapmış ve felaketi dillere destan olmuştur. Bu cinayet bir menfaat amacıyla değil, sırf bir zarar verme arzusundan, bir

²³⁴ Al-i İmran 3/181.

²³⁵ Elmalılı, II, 472.

²³⁶ Maide 5/32.

²³⁷ Bakara 2/134.

çekememe ve nefsanîyetten doğmuştur. Allah'a sunulan bir ibadetin, bir kurban takdim etmenin kabul edilip edilmemesinden ve Allah'ın iradesine razı olmamaktan doğan bu haset o kadar ileri derecededir ki, buna karşı en yüksek bir takva hissi ile öne sürülen hayır dileme, barışseverlik ve insanlığın her türlü temiz hislerini ortaya çıkarmaya yeterli olacak olan en ahlâkî, en akla uygun nasihatler ve manevî çekindirmeler asla faydalı olmamış, tersine tüm bunlar cinayetin teşvik edici sebepleri yerine koyularak, kendine karşı elini kaldırmayan kardeşinin canına kıyılmıştır. Özellikle bu kıssada cinayete sevk eden ve yapılmasını kolaylaştıran ruh hali; haset, nefsânîyet ve fiilî karşı koyma olmadığı zaman cinayete teşvik etme hasleti İsrailoğulları'nda çok açık bulunduğu ve kıssanın mânâsı bunların hallerine tamamen uygun olmasından ötürü bunlar hakkında bu ve benzeri, hatta daha şiddetli hükümler indirilmiştir.²³⁸

b. Duaya Gerek Olup-Olmaması

Dua kelimesi “çağırarak, seslenmek, istemek, yardım talep etmek” manasındaki “da'vet” ve “da'va” kelimeleri gibi mastar olup, küçükten büyüğe, aşağıdan yukarıya vaki olan talep ve niyaz anlamında isim olarak kullanılır.

Duanın ana hedefi insanın Allah'a halini arzemesi ve O'na niyazda bulunması olduğuna göre dua, kul ile Allah arasında bir diyalog anlamı taşır. Bunun gerçekleşmesi için önce Allah insanı kendi varlığından haberdar etmiş, insan da varlığını benimsediği bu yüce kudret karşısında duyduğu saygı ve ümit hisleri sebebiyle kendisinden daha üstün olanla irtibat ihtiyacını duymuştur. Dua böyle bir irtibat neticesinde insanın bir taraftan kendi ihtiyaç ve eksiklerinin telâfisini, diğer taraftan daha mükemmele ulaşmasını hedefleyen bir diyalog vasıtasıdır. Bir başka söyleyişle dua sınırlı, sonlu ve âciz olan varlığın sınırsız ve sonsuz kudret sahibi ile kurduğu bir köprüdür. Bu sebeple insan tarihin hiçbir döneminde duadan uzak kalmamıştır.²³⁹

Duanın önemi birçok ayette vurgulanarak insanların Allah'a dua etmeleri ısrarla istenmiş, dua etmeyenlerin Allah katında bir kıymetlerinin olmadığı ifade edilmiştir: “*Şayet kullarım, sana benden sordularsa, gerçekten ben çok yakınımdır. Bana dua edince, duacının duasını kabul ederim. O halde onlar da benim davetime koşsunlar ve bana hakkıyla iman etsinler ki, doğru yola gidebilsinler*”²⁴⁰, “*Bana dua ediniz ki size icabet edeyim*”²⁴¹, “*De ki:*

²³⁸ Elmalılı, III, 225-226.

²³⁹ Cilacı, Osman, “Dua”, *DİA*, IX, 529.

²⁴⁰ Bakara 2/186.

*Duanız olmasa Rabbim size ne kıymet verir?*²⁴², *“Hiç olmazsa böyle şiddetimiz geldiği zaman bari yalvarsaydılar. Fakat onların kalpleri katılaştıdır.”*²⁴³

Bu ayetlerle beraber Kur’ân-ı Kerim’de birçok ayette “Allah âlimdir” ibaresi sıklıkla yer almaktadır.²⁴⁴ İlim kökünden mübalağa sıfatı olan âlim, “*hakkıyla bilen*” demektir. Allah Teâlâ’ya nisbet edildiğinde, “*zaman ve mekân kaydı olmaksızın küçük büyük, gizli aşikâr her şeyi, her hadiseyi hakkıyla bilen*” manasına gelir.²⁴⁵ Bu durumda insanın aklına şu şekilde sorular gelebilir: Dua ile istenen, Allah yanında ya olacağı bilinmektedir veya bilinmemektedir; olacağı bilinmekteyse, olması vacibdir, duaya hacet yoktur. Olacağı bilinmemekteyse olması imkânsızdır, yine duaya hacet yoktur. Bu âlemdeki bütün olayların, ezeli olan bir müessir (etken)e dayandığında şüphe yoktur. O halde bu ezeli etkenin, ezelde varlığını gerekli kıldığı şeyin olması vacibdir. Gerekli kılmadığının da olması imkânsızdır. Bunlar ezelde sabit ve takdir edilmiş olunca duanın da elbette tesiri olamaz. Kaderler geçmiş, kazalar yakındır. Dualar bunu ne artırır, ne de eksiltir. O halde duanın faydası ne?

Elmalılı bu sorulara şu şekilde cevap vererek işkâli ortadan kaldırıyor. Bu şüphelerin başı, kader meselesinden "cebiri" ve "icab"a dayanmaktadır. Hâlbuki bununla duayı inkâra kalkışmak çelişki olur. Çünkü bu durumda insanın dua etmesi ve duaya iman etmesi, ezelde olacağı bilinen bir şey ise, o dua her halde yapılacaktır. Bundan şüphelenerek iptale çalışmak, cebir ve kaderden bahsetmek mânâsızdır. Eğer olmayacağı biliniyorsa inkâra kalkışmaya hacet yoktur. Dua zaten yapılmayacaktır. Ezelde duaya bağlı olarak takdir edilen taleplerin de her halde dua şartıyla olacağının bilinmiş olması lazım gelir.

Meselâ yemek yemek şartıyla doyması takdir edilmiş olanın, istemek ve azmetmek şartıyla muvaffak olacağı, yemeye, istemeye ve azme bağlı olduğu gibi, dua da öyledir. Bundan dolayı talep ile, dua ile kayıtlı olarak, olacağı bilinen takdirler vardır.

Bütün olaylar sebeplere bağlı ise, dua da o sebeplerden birsidir.²⁴⁶

²⁴¹ Ğafir 40/60.

²⁴² Furkan 25/77.

²⁴³ En’am 6/43.

²⁴⁴ Bakara 2/29-115-158, Ali İmran 3/73, En’am 6/96, Tahrim 66/3.

²⁴⁵ Yıldırım, Suat, “Alim”, *DİA*, II, 460.

²⁴⁶ Elmalılı, II, 7-9.

c. "Dinde Zorlama Yoktur" Ayeti Bağlamında Savaşı Emreden Ayetler

İslam savaş dini midir? Savaşı emreder mi? Ya da emrediyorsa hangi şartlar dâhilinde bu gerçekleşir gibi sorular sık sık tartışılabilen hususlar içinde yer almıştır. Âlimler bu konuda farklı görüşler ortaya koymuşlar ve bu görüşlerini Kur'ân-ı Kerim naslarına dayandırmışlardır.

Bakara suresi 256. ayette "Dinde zorlama yoktur. Çünkü doğruluk, sapıklıktan ayırt edilmiştir. Artık her kim tâğutu inkâr edip, Allah'a inanırsa, sağlam bir kulpa yapmıştır ki, o hiçbir zaman kopmaz. Allah, her şeyi işitir ve bilir" şeklinde dinde zorlamanın olmadığı ifade edilirken, Bakara suresi 191 "Onları nerede yakalarsanız öldürün ve sizi çıkardıkları yerden onları çıkarın. O fitne, öldürmeden daha şiddetlidir. Yalnız Mescid-i Haram yanında onlar sizinle savaşmadıkça siz de onlarla savaşmayın. Fakat sizi öldürmeye kalkışarlarsa, hemen onları öldürün. Kâfirlerin cezası böyledir" ve Bakara 193 "Hem bir fitne kalmayıp, din yalnız Allah'ın oluncaya kadar onlarla çarpışın. Vazgeçerlerse, düşmanlık ancak zalimlere karşıdır" ayetleri kâfirler İslam dinine girene kadar onlarla mücadele etmek gerektiğini vurgulamıştır. Müşkilü'l-Kur'an bağlamında bu ayetleri ele aldığımızda aralarında bir çelişki varmış gibi görünse de Elmalılı bu ayetleri te'lif etmekte ve Kur'an'da hakiki manada ihtilaf olmadığını göstermektedir.

Dinde zorlama yoktur. Allah onu zorla kimseye vermez. Dini, kişinin kendi tercihi ile dilemesi gerekir. Dinde zorlama kanunu da yoktur. Çünkü "fi'd-dîn" (dinde) ifadesi, "ikrah"a müteallik (zorlama ile ilgili) değil, haberdir. Mânânın aslı "zorlama, dinde yoktur" demek olur. Yani sadece din konusunda değil, her neye olursa olsun, zorlama cinsinden hiçbir şey, hak din olan İslâm dininde yoktur. Din çerçevesinde zorlama kaldırılmıştır. Dinin konusu, zorunlu fiiller, davranışlar değil; isteğe bağlı fiiller ve davranışlardır. Bunun için isteğe bağlı hareketlerden birisi olan zorlama dinde yasaklanmıştır. Kısaca kaldırılan veya yasaklanan zorlama, yalnız dinde zorlama değil; hangi şeye olursa olsun, zorlama türünün hepsidir. Yoksa dinde, dine zorlama yoktur, ama dünyaya zorlama olabilir, demek değildir. Belki dünyada zorlama bulunabilir; ama dinde, dinin hükmünde, dinin dairesinde olmaz, olmamalıdır. Dinin özelliği, zorlamak değil, bilakis zorlamadan korumaktır. Bundan dolayı İslâm dininin gerçekten hâkim olduğu yerde zorlama bulunmaz, bulunmamalıdır.

Zorlama ile yapılan amelde dinin vaad ettiği sevab bulunmaz, rıza ve iyi niyet bulunmayınca hiçbir amel ibadet olmaz. "Ameller, ancak niyetlere göredir." Dinin isteklerinin

hepsi, zorlamasız, iyi niyet ve rıza ile yapılmalıdır. Zorlama ile iman mümkün değildir. Zorlama ile gösterilen iman, gerçek iman değil, zorlama ile kılınan namaz, namaz değildir. Oruç da öyle, hac da öyle, cihad da öyledir.

Bundan başka, bir kimsenin, diğerine saldırıp da her hangi bir işi zorlama ile yaptırması da caiz değildir. Kısaca İslâm'ın hükmü altında herkes görevini isteyerek, zorlama olmadan yapılmalıdır. Cihad da bu hikmetle meşrudur. في de zarflık değil, sebeplik mânâsı düşünülürse, mânâ şu olur: Zorlama, din için yoktur, yahut zorlama, din için, dine sokmak için yapılmaz. Çünkü zorlama, bir kimseye hoşlanmadığı bir işi, fiili bir tehditle zorunlu olarak yaptırmaktır. Hâlbuki din, hoşlanılmayacak bir şey değildir. Dinin aslı olan imanın kökü tasdik ve kalpten inanmaktır. Bu ise sırf bir rıza ve seçenek işidir. Allah'ın iradesiyle iman ve hatta iman ile salih amel, zorlamaya değil, güzel bir seçime ve gönül rızasına bağlı bulunduğundan din için zorlama mümkün olmaz. Ancak tebliğ ve teklif edilir. *"Eğer Rabbin dileyseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi iman ederdi. Öyle ise sen, iman etmeleri için insanları zorluyor musun?"*²⁴⁷ ayeti de dine girmesi için kimseye zorlama yapılmamasını ifade eder. Çünkü zorlanan kimsenin açığa vuracağı iman, Allah yanında gerçek iman olmaz. Zorlama ile gerçek bir dindar kazanılmaz.²⁴⁸ Bu kısım izah edildikten sonra savaşın mahiyeti, İslam'da savaş mevzuları açıklanarak ayetler arasındaki işkâl giderilmektedir.

Savaş; milletlerarası münasebetlerde krizlere yol açan anlaşmazlıkların diplomatik girişimler, ara buluculuk ve tahkim başta olmak üzere barışçıl yollarla veya misilleme, abluka, ekonomik ambargo gibi yaptırımlarla giderilememesi durumunda söz konusu olan en şiddetli ilişki biçimidir. Modern devletler hukuku doktrinine göre " tarafların çıkarları doğrultusunda birbirlerine isteklerini zorla kabul ettirmek amacıyla ve devletler hukukunca öngörülmuş kurallar çerçevesinde iki veya daha fazla devlet arasında yapılan silâhlı mücadele" şeklinde tanımlanan savaşın İslâm geleneği ve hukuku söz konusu edildiğinde daha farklı bir zemine sahip olduğu görülmektedir. Gerek tarihsel gerek modern bakış açılarına göre başka yollarla elde edilemeyen siyasî, iktisadî ve askerî hedefleri kuvvet zoruyla gerçekleştirme yönündeki savaş anlayışlarına karşılık fakihler savaşı, İslâm ülkesinin ve Müslümanların güvenliğini tehdit eden ve Cenâb-ı Hakk'ın bütün insanlığın mutlak yararını gerçekleştirmek üzere gönderdiği son dinin insanlara ulaşmasını engelleyen güçlerle mücadele etmenin ve bu uğurda bütün çabayı göstermenin nihai çaresi olarak algılamışlardır. Hedef ve mahiyet bakımından diğer savaş tanımlamalarından çok farklı olması sebebiyle İslam hukukçuları, Arap dilinde silahlı çatışmayı

²⁴⁷ Yunus 10/99.

²⁴⁸ Elmalılı, II, 163-164.

ifade eden diğer kelimeler yerine daha çok cihad terimini kullanmışlar ve bunu öbür savaşların istila, sömürü, baskı ve zulüm gibi olumsuz amaçlarından ayırmak için “Allah yolunda ve uğrunda” nitelemesiyle birlikte ifade etmişlerdir.²⁴⁹

İslâm'a göre savaş, yayılcılık güdüsüyle çıkar sağlama ve sömürme amacına değil dine ve inananlara yönelik düşmanca girişimleri bertaraf etme, barış için gerekli ortamın oluşmasını sağlama, bu ortamı bozanlara engel olma, gerekirse cezalandırma ve sonuçta temel hak ve özgürlükleri güvence altına alma amacına yöneliktir.²⁵⁰ Resûl-i Ekrem, ganimet elde etme veya kahramanlık duygularını tatmin etme ya da şöhrete ulaşma kaygısıyla yapılan savaşları yererken²⁵¹ aynı zamanda savaş fikrinin hangi zemine oturması gerektiğine de işaret etmiştir. Kur'an'ın hukukî düzenlemelerle ilgili temel özelliklerinden biri olan tedricîlik ilkesi doğrultusunda savaşla ilgili hükümler bakımından bir gelişim sürecinin yaşandığı görülür. Mâruz kalınan işkencelere rağmen Müslümanların sayısının ve gücünün azlığından dolayı Mekke döneminde savaşa izin verilmemiştir.²⁵² Cessâs v.(370/981), hicretten önceki dönemde sıcak çatışmanın yasak olduğu konusunda görüş birliği bulunduğunu söyler ve bu hükmün "*İyilikle kötülük bir olmaz. Sen -kötülüğü- daha güzel bir tavırla önle*"²⁵³, "*Yine de onları affet ve aldırış etme*"²⁵⁴, "*Sana düşen yalnızca duyurmaktır, hesabı görmek bize aittir*"²⁵⁵ mealindeki âyetlerle diğer bazı âyetlere dayandığını kaydeder. İbn Abbas'tan nakledilen bir olay savaş yasağının hicretten sonra bir müddet daha sürdüğünü göstermektedir. Malları Mekke'de kalan Abdurrahman b. Avf ve akrabaları Hz. Peygamber'e gelerek, "Biz müşrik iken zengin ve saygındık, müslüman olduktan sonra zelil hale düştük, -savaşa izin yok mu?-" dediklerinde Resûl-i Ekrem, "Bana affetmek emredildi, Mekkeliler'le savaşmayın" buyurmuştur.²⁵⁶

Mekke'yi terk etmelerine rağmen müşriklerin baskı ve saldırılarından kurtulamayan müslümanlar hicretin ilk yılında inen Hac sûresinin, "*Saldırıya uğrayanlara zulme mâruz kaldıkları için savaş izni verildi*"²⁵⁷ mealindeki âyetiyle düşmana silâhla karşılık verme imkânına kavuşmuştur. Saldırıya karşılık verme izni daha sonra nazil olan şu âyetle yükümlülük haline dönüşmüştür: "*Size savaş açanlarla Allah uğrunda siz de savaşın, fakat*

²⁴⁹ Yaman, Ahmet, "Savaş", *DİA*, XXXVI, 189-190.

²⁵⁰ Enfal 8/39-47-56-57-61; Kasas 28/77-83.

²⁵¹ Mûsned, IV, 402; Buhârî, "Cihâd", 15.

²⁵² İbn Kesir, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer, *Muhtasar tefsiri İbn Kesir*, thk. Muhammed Ali Sabuni, Dârü'l-Kur'âni'l-Kerim, Beyrut, 1981, I, 414; İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, *Siyaset : es-Siyasetü 'ş-şer'îyye*, trc. Vecdi Akyüz, Dergah Yayınları, İstanbul, 1985, s.146.

²⁵³ Fussilet 41/34.

²⁵⁴ Maide 5/13.

²⁵⁵ Ra'd 13/40.

²⁵⁶ Nesâî, "Cihâd", 1.

²⁵⁷ Hac 22/39.

aşırılığa sapmayın."²⁵⁸ Saldırıya uğranılması halinde savaşı farz kılan bu emir, önceleri sadece Kureyşli müşriklere yönelikken daha sonra müslümanlar aleyhine onlarla iş birliği yapan Ehl-i kitabı²⁵⁹ ve Arap yarımadasındaki diğer kabileler de bunlarla beraber olunca düşman niteliği taşıyan herkesi²⁶⁰ kapsamına almıştır. Bu süreçte savaşın, İslâm inancını ve Müslüman toplumunu korumak için meşru savunma hakkının gerektirdiği bir zorunluluk olarak görüldüğü açıktır. "*Antlaşmalarını bozan, peygamberi sürüp çıkarmaya karar veren ve size ilk önce kendileri saldıran toplulukla savaşmayacak mısınız?*"²⁶¹ âyetiyle, "Düşmanla karşılaşmayı temenni etmeyin; Allah'tan afiyet dileyin. Fakat düşmanla karşılaşınca da sabredin ve bilin ki cennet kılıçların gölgesi altındadır"²⁶² hadisi bu tesbiti teyit etmektedir. Başta hayat hakkı ve vücut bütünlüğü olmak üzere insan temel hak ve hürriyetlerini koruma ve her türlü haksızlığı önleme hedefine yönelik olan bu savaş anlayışı Müslümanlara, uygun şartlar oluştuğunda düşmanlarıyla savaşma hak ve görevini verir.

Bu kavramsal açılıma ve tarihsel gerçeklere rağmen bazı Batılı bilim adamları İslâm'ın savaş anlayışını adaleti temin etmek ve haksızlığı gidermek şeklindeki temel amaç ve anlamından soyutlayarak dârüislâmın dârülharp aleyhine sürekli genişlemesini sağlayan, bütün dünya müslüman oluncaya ve İslâm hâkimiyetine boyun eğinceye kadar bunun devam etmesini öngören bir kutsal savaş diye takdim ederler.²⁶³ Halbuki İslâmiyet en geniş anlamda din ve vicdan hürriyetini tanımış, imanın baskı altında gerçekleştirilmesini doğru bulmamış,²⁶⁴ esasen kin ve nefrete yol açan savaşı bir tebliğ aracı olarak görmemiştir.

Hanefî, Malikî, Hanbelî ve Caferî mezheplerinin oluşturduğu büyük çoğunlukla İmam Şafi'ye nisbet edilen görüşlerden birine göre savaşın temel gerekçesi düşmanca tutum ve din özgürlüğünün tanınmamasıdır. Bir başka ifadeyle, karşı tarafın İslâm'a ve müslümanlara yönelik fiilî düşmanlığı ile İslâm'ı tanıtmaya ve yaşama özgürlüğünün kısıtlanması savaşı doğuran

²⁵⁸ Bakara 2/190.

²⁵⁹ Tevbe 9/29.

²⁶⁰ Tevbe 9/36.

²⁶¹ Tevbe 9/13.

²⁶² Müslim, "Cihâd", 20; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 89.

²⁶³ Schacht, Joseph, *An Introduction to Islamic Law*, Clarendon Press, Oxford, 1964, s.130; Goldziher, Ignaz, *el-Akide ve's-şeria fi'l-İslâm*, trc. Muhammed Yusuf Musa, Abdülazîz Abdülhak, Ali Hasan Abdülkadir, Dârü'r-Raidi'l-Arabî, Beyrut, 1946, s.27; Khadduri, Majid, *War and Peace in the Law of Islam*, The Johns Hopkins University, Baltimore, 1955.

²⁶⁴ Bakara 2/256; Yûnus 10/99; Kehf 18/29.

temel sebeptir. Azınlıkta kalan Şafii ve Zahirî mezhepleriyle bazı Malikî ve Hanbelî fakihlerine göre ise savaşın sebebi küfürdür, yani din olarak İslam'ı benimsememektir.²⁶⁵

Kur'ân-ı Kerîm'in birçok âyetinde ve özellikle savaşa izin veren ilk âyette savaş sebebinin düşmanın müslümanlara saldırısı ve onları yurtlarından çıkarmaları olduğunun açıkça belirtilmesi yanında,²⁶⁶ "Size savaş açanlarla Allah uğrunda siz de savaşın, fakat aşırılığa sapsayın", "Fitne (baskı ve zulüm) kalmayınca ve yalnızca Allah'a kulluk edilinceye kadar onlarla savaşın; ancak vazgeçerlerse zulüm işleyenlerin dışındakilere düşmanlık yoktur"²⁶⁷, "Müşrikler sizinle nasıl topyekûn savaşıyorlarsa siz de onlarla topyekûn savaşın"²⁶⁸, "Bu yüzden biz İsrâiloğulları'na bildirdik ki, kim, bir cana kıymayan veya yeryüzünde bozgunculuk çıkarmayan bir nefsi öldürürse, bütün insanları öldürmüş gibi olur. Kim de bir nefsin yaşamasına sebep olursa, bütün insanları yaşatmış gibi olur"²⁶⁹, "İçlerinden zulmedenler hariç Ehl-i kitap'la en güzel şekilde mücadele edin"²⁷⁰, "Allah, din konusunda sizinle savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayan kimselere nezaketle ve adaletle davranmanızı yasaklamaz. Allah yalnızca din konusunda sizinle savaşan, sizi yurtlarınızdan çıkararak ve çıkarılmanız için yardım eden kimselere dostlukla yaklaşmanızı yasaklar; kim onlarla dost olursa gerçek zalimler işte onlardır"²⁷¹ mealindeki âyetler çoğunluğun yaklaşımını desteklemektedir. Aynı şekilde savaşa bizzat katılmayan sivillerin ve din âlimlerinin öldürülmesini yasaklayan naslarla, meşru gerekçelerle yapılmakta olan bir savaşın düşmanın kendi inancını koruyarak müslümanların hâkimiyetini kabul etmesi halinde sona erdirileceğini öngören âyet²⁷², savaşın meşruiyet ölçüsünün karşı tarafın İslâm'ı benimsememesi (küfür) olmadığını göstermektedir. Diğer taraftan İslâm'da insanın aslen masum ve kanının akıtılmasının haram olduğu temel ilkesiyle fakihlerin, savaşın özü itibarıyla iyi sayılmadığı anlayışını yansıtan anlatımları da bu görüşü teyit etmektedir.

Savaşın meşruiyetini karşı tarafın kâfir oluşuna bağlayan azınlıktaki fakihlerin, kendi zamanlarındaki milletlerarası şartların etkisiyle savaşla ilgili âyet ve hadisleri bağlamından uzaklaştırıp genelleştirdikleri anlaşılmaktadır. Bu görüşte olanlar, "Fitne kalmayınca ve din bütünüyle Allah'ın oluncaya kadar onlarla savaşın" mealindeki âyetlerde geçen²⁷³ fitne

²⁶⁵ Yaman, Ahmet, *İslam Hukukunda Uluslararası İlişkiler*, Fecr Yayınevi, Ankara 1998, s.111-127; Özel, Ahmet, *İslam Hukukunda Ülke Kavramı Darulislam Darulharb*, İz yay, İstanbul, 1998, s.51-58.

²⁶⁶ Hac 22/39-40.

²⁶⁷ Bakara 2/190-193.

²⁶⁸ Tevbe 9/36.

²⁶⁹ Maide 5/32.

²⁷⁰ Ankebut 29/46.

²⁷¹ Mümtahine 60/8-9.

²⁷² Tevbe 9/29.

²⁷³ Bakara 2/193; Enfal 8/39.

kelimesine "şirk ve küfür" anlamı vermişler²⁷⁴, buna bağlı olarak küfürlerinden vazgeçinceye kadar onlarla savaşmanın bir gereklilik olduğunu söylemişlerdir. Bunlara göre, "*Haram aylar bitince artık o müşrikleri nerede bulursanız öldürün, onları yakalayıp hapsedin, bütün geçit yerlerinde onları gözleyin. Eğer tövbe eder, namaz kılar ve zekât verirlerse serbest bırakın*"²⁷⁵ âyeti de herhangi bir durum ya da zaman kaydı olmaksızın gayri müslimlerle savaşmayı emretmektedir. Bu görüşü benimseyenlerin "*kılıç âyeti*" diye isimlendirdikleri söz konusu âyet sadece savunma savaşına izin veren diğer nasları yürürlükten kaldırmıştır.

Uluslararası alanda savaşı temel ilişki biçimi olarak gören bu grubun delilleri hem tarihî bakımdan hem metodolojik açıdan eleştirilebilir niteliktedir. Sırasıyla değerlendirilecek olursa birinci delil Kur'an dilinde fitne kelimesinin "şiddet, zorlama, azap, işkence ve imtihan" mânalarında kullanılması²⁷⁶ karşısında zayıflamaktadır. Kılıç âyeti ise zaman ve metin bağlamı açısından antlaşmayı bozan müşriklerle ilgili olarak inmiştir; söz konusu hükmü bütün gayri müslimlere şâmil kılmak bağlam yönünden mümkün değildir. Savaş emri içeren bu ve benzeri âyetler haklı gerekçelere bağlı biçimde fiilen yapılmakta olan savaşlardaki stratejiyi belirlemektedir. Diğer taraftan savaş âyetlerinin barışı öne alan ya da ona çağrıda bulunan âyetleri yürürlükten kaldırdığı iddiası fıkıh usulünde benimsenen nesh teorisiyle çelişmektedir. Çünkü bir nesh durumundan söz edebilmek için metinler arasında çatışma olması ve bunları uzlaştırma imkânının bulunmaması şartları aranır. Hâlbuki burada söz konusu olan âyetler farklı durum ve şartlarla ilgili olmaları dolayısıyla telif edilebilir.

Buna göre sadece savunma amaçlı olan (el-Bakara 2/ 190, 194; el-Hac 22/39; eş-Şûrâ 42/41), bir antlaşmayla sonuçlanmadan kesintiye uğrayan bir savaşın devamı niteliğinde bulunan, barış antlaşmasının düşman tarafından bozulması neticesinde başlayan (et-Tevbe 9/12-13), haksızlığa uğrayan müslümanlara yardım amacı taşıyan (en-Nisâ 4/75; el-Enfâl 8/72), uluslararası antlaşmalardan doğan yükümlülükler dolayısıyla iştirak edilen, İslâm'ın insanlara tanıtılmasına ve bütün açılımla din-vicdan özgürlüğünün sağlanmasına yönelik olan (Âl-i İmrân 3/110; el-Mâide 5/ 67; et-Tevbe 9/41; el-Hac 22/78) savaşlar meşru görülmüş, diğerleri yeryüzünde bozgunculuk çıkarma teşebbüsü şeklinde değerlendirilmiş ve kınanmıştır (el-Bakara 2/205; el-Mâide 5/65; Muhammed 47/22). Belirtilen meşruiyet temeline sahip savaşların da hedefe ulaşıncaya bitirilmesi ve zorunlu sınırı aşmaması esastır.

²⁷⁴ İbnü'l-Arabi, Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah b. Muhammed Meafiri, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Ali Muhammed Bicavi, İsa el-Babi el-Halebi, Kahire, 1974, s109; Cessas, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, Dârü'l-Hilafeti'l-Aliyye, y.y, 1917, I, 260.

²⁷⁵ Tevbe 9/5.

²⁷⁶ Müfredat, s.623-624.

Dolayısıyla İslamiyet'te sömürü ve zulmü önleme ve insanlığın huzurunu temin için belli bir aşamadan sonra silahlı mücadele meşru kabul edilmiştir.²⁷⁷ Kur'ân-ı Kerim'de bu anlamdaki meşruiyetin amacına şöyle işaret edilmiştir: "Eğer Allah'ın, insanları birbirleriyle savması olmasaydı, yeryüzü mutlaka bozulur giderdi"²⁷⁸, "Eğer Allah insanların bir kısmını bir kısmı ile defetmeseydi manastırlar, kiliseler, havralar ve içinde Allah'ın adı çok anılan mescitler elbette yıkılırdı"²⁷⁹

Tüm bu değerlendirmeler ışığında şu kanaate varılıyor ki ayetler dönemin şartlarına göre yürürlüğe girebilmekte ve diğer bir kısmını hükümsüz bırakabilmektedir. Bu hususu yukarıdaki ayetlerde de açıkça görebilmekteyiz. Mekke döneminde inen ayetler Müslümanların yeterli güç ve donanıma sahip olmalarından ötürü savaşa izin vermezken, Medine döneminde inen ayetler şartların değişmesinden ötürü savaşmayı emretmiştir.

d. Erkeğin Kadından Üstün Olup-Olmaması

Yüce Allah insanları eşit olarak bir erkek ve bir kadından yarattığını, bu bakımdan aralarında bir fark bulunmadığını, üstünlüğün ise takvada olduğunu Kur'ân-ı Kerim'de şu şekilde belirtmiştir: "Muhakkak ki Allah yanında en değerli ve en üstününüz O'ndan en çok korkanızdır. Şüphesiz Allah bilendir, her şeyden haberdar olandır."²⁸⁰ Bununla beraber üstünlüğün erkekte olduğunu ifade eden ayetler de mevcuttur; "Boşanan kadınlar, kendi kendilerine üç adet süresi beklerler ve Allah'ın rahimlerinde yarattığını gizlemeleri, kendilerine helâl olmaz. Eğer Allah'a ve ahiret gününe inanıyorlarsa gizlemezler. Kocaları da, barışmak istedikleri takdirde o süre içersinde onları geri almaya daha layıktırlar. O kadınların, üzerlerindeki meşru hak gibi, kendilerinin de hakları vardır. Yalnız erkekler için, onların üzerinde bir derece vardır. Allah çok güçlüdür, hüküm ve hikmet sahibidir"²⁸¹, "Erkekler, kadın üzerine idareci ve hâkimdirler. Çünkü Allah birini (cihad, imamet, miras gibi işlerde) diğerinden üstün yaratmıştır. Bir de erkekler mallarından (aile fertlerine) harcamaktadırlar."²⁸² Bu ayetler ilk etapta tenakuz halinde gözüксе de te'lif edildikleri takdirde bu durum ortadan kalkmaktadır.

²⁷⁷ Yaman, Ahmet, "Savaş", *DİA*, XXXVI, 190-192.

²⁷⁸ Bakara 2/251.

²⁷⁹ Hac 22/40.

²⁸⁰ Hucurat 49/13.

²⁸¹ Bakara 2/228

²⁸² Nisa 4/34.

“Kavvâm”, kıyâm'dan mübalağa ismidir. “Yönetici, kollayıcı, âmir” demektir. Yüce Allah buyuruyor ki: Erkekler, kadınların üzerinde yönetici, koruyup kollayıcı, ailenin âmiridirler. Erkeklerin, kadınlar üzerinde yönetici olmaları, biri yaratılıştan gelmiş, diğeri de sonradan kazanılmış iki sebebe bağlıdır:

Önce Allah, yaratılıştan bazı kimseleri, diğeri bazılarında birtakım özelliklerle üstün kılmıştır. Vücut yapıları bakımından erkekler, kadınlardan daha dayanıklıdır. Kadınların yapamayacakları güç işleri erkekler yapabilirler. Bundan dolayı cihâd, erkeklere farz kılındığı gibi, devlet başkanlığı, imamlık, ezan, hutbe, i'tikâf had ve kısas şahitliği, mirasta daha fazla almak, asabelik hakkı, evlendirme, boşama, ric'at (karısına geri dönme) velilik gibi hususlar erkeklere verilmiştir.

Erkek bazı yönlerden üstün olmakla beraber kadına böbürlenmeye, ona baskı yapmaya hakkı yoktur. Çünkü kadınla erkek, bir vücudun organları gibi birbirinin tamamlayıcısıdır. Vücutta baş ne kadar değerli ise kalp de o kadar değerlidir. Erkek baş durumunda ise kadın da kalp durumundadır. Bunlardan birinin daha çok yarar taşınması, daha üstün yaratılması, diğeri de değerini azaltmaz.

Nisa Suresi 34. ayet-i kerime, erkek cinsinin, kadın cinsine üstünlüğünü ifade eder. Tek tek her erkeğin, her kadından üstün olduğu anlamını taşımaz. Nice kadınlar vardır ki bilgide, iş görmede, beden gücünde birçok erkekten üstündür. Fakat tüm cins olarak erkek cinsinin, kadın cinsinden üstün yaratıldığı bir gerçektir. Tabiatla genellikle bütün canlıların erkekleri, dişilerinden fiziki anlamda daha üstün yaratılmıştır. Meselâ horoz, tavuktan; koç, koyundan; erkek aslan, dişisinden daha farklı ve daha güçlüdür. İşte çalışmaya daha dayanıklı, tedbir ve idarede daha üstün olan erkek, kadını himaye etmekle yükümlü tutulmuştur.

Bunun yanı sıra kadınların da erkeklerden üstün oldukları meziyetler vardır. Çocuk yetiştirmede, merhamet ve şefkatte, duyarlılıkta kadın, erkekten üstündür. Allah, hikmeti gereği, aileyi idare etsin, çalışıp çoluk çocuğunu geçindirsin, gerektiğinde vatanını savunsun diye erkeği, vücut kuvvetinde daha üstün yaratmış, çocuklarını güzel yetiştirsin, şefkatiyle aileyi huzur ve sükûn ile doldursun diye kadına da duyarlılıkta üstünlük vermiş, anne olma imkânını bahşetmiştir.

Erkeklerin yönetici olmalarının ikinci sebebi de, çalışıp kazanmaları, kazançlarıyla kadınların mehirlerini vermeleri, geçimlerini sağlamalarıdır. Kadının geçimini temin etmek, erkeğin üzerine farzdır.²⁸³

Elmalılı da Bakara Suresi 228. ayet-i kerime için “evlenme hususunda erkekler kadınlara ortak olmakla birlikte üzerlerinde bulunurlar, onları ve ellerindekini gözetir, muhafaza ederler, onları yönetir, harcamada bulunurlar. Ailenin yükünü erkekler çekerler. Erkeklerin bu gibi yönlerden yerine getirecekleri fazla yükümlülüğe karşılık üstünlük ve dereceleri de fazladır” şeklinde yukarıdaki görüşlere paralel ifadeler kullanmış, erkeğin üstün olmasının bazı mevzularda olduğunu belirtmiştir.²⁸⁴

Asıl üstünlüğün takvada olduğunu şu hadisler desteklemektedir, “Allah sizin suretlerinize ve mallarınıza bakmaz, fakat kalplerinize ve amellerinize bakar”²⁸⁵

“Ey insanlar, Rabbiniz bir, babanız birdir. Arabın yabancıya, yabancıнын Araba, kırmızının siyaha, siyahın kırmızıya üstünlüğü yoktur. Üstünlük ancak takva iledir.”²⁸⁶

Sonuç itibarıyla erkek ve kadın eşit olmakla beraber Allah katında insanlar arasındaki fark takva ile belirlenecektir. Bununla beraber erkeğin kadın, kadının da erkek üzerinde tabiatlarının getirmiş olduğu bir takım üstünlükleri de vardır.

e. Kulun Başına Gelen Kötülüklerin Sebebinin Kendisi Olup-Olmaması

“Onlara bir iyilik erişirse "Bu, Allah'tandır" derler, bir kötülüğe uğrarlarsa, "Bu, senin yüzündendir" derler. Ey Muhammed! De ki: "Hepsi Allah'tandır"²⁸⁷ ayetinde iyiliğin de kötülüğün de Allah tarafından olduğu ifade edilirken Nisa 79. ayet iyiliklerin Allah'tan kötülüklerin ise kulun kendi sebebiyle olduğunu belirtiyor “(Ey insanoğlu!) sana gelen her iyilik Allah'tandır, sana ne kötülük dokunursa kendindedir.”

Birbiriyle çelişkili gibi görünen bu iki ayeti Elmalılı şu şekilde te'lif ediyor: Kulun kendisi sebebiyle başına gelen kötülükler "Hepsi Allah'tandır" âyeti gereğince yine Allah katındandır. Allah takdir ve irade etmemiş olsaydı bu da olamazdı. Fakat bunda yapma veya

²⁸³ Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1997, II, 274-275.

²⁸⁴ Elmalılı, II, 107.

²⁸⁵ Müslim, Birr, 33.

²⁸⁶ İbn Hanbel, Müsned, 5/411.

²⁸⁷ Nisa 4/78.

terk etme yönünden mutlaka kulun sebep olması vardır. Bunun esası kulun kendisi, kulun arzusu veya kulun kusuru, kulun hatası, kulun acizliği ve kulun özüdür.

İkincisi, başa gelen kötülüklerin bir kısmı insanın arzu ve iradesine bağlıdır. İnsan onu nefsinde tecelli eden bir irade ve istek ile bilerek veya bilmeyerek bizzat veya dolayısıyla ister. Hatta ısrar da eder, irade ve istek kuvveti nefsinde bir iyilik olduğu hâlde, istenen maksat, iyilik de kötülük de olabilir. Allah Teâlâ da cimri olmadığından kulunun iradesine izin verip hükmünü yürüterek maksadını yaratır ve istenen kötülük yine Allah katından gelmekle beraber, sebep ve çıkış yeri kulların nefsi ve onların kazancı sayılır ve sorumluluk da yapana ait olur.²⁸⁸ "Başınıza gelen herhangi bir musibet, kendi ellerinizle işlediklerinizin yüzündendir. (Bununla beraber) Allah, çoğunu affeder"²⁸⁹ ayeti de bu görüşü desteklemektedir.

f. Eşler Arasında Tam Adaletin Sağlanıp-Sağlanamaması

Bu konuya verilebilecek bir başka örnek de Nisa Suresi 3. ve 129. ayetlerdir. Nisa Suresi 3. ayette "Şayet adaleti sağlayamayacağınızdan korkarsanız, o zaman bir kadın ile evlenin." Aynı konuda Nisa 129. ayet ise "Kadınlar arasında adaleti sağlamaya -ne kadar özen gösterseniz de- güç yetiremezsiniz" şeklinde geçmektedir. Bu iki ayet arasında çelişki varmış gibi görünüyorsa da, birinci ayet hukuku gerçekleştirme konusundaki adaletten, ikinci ayet ise insan gücünü aşan kalbî meyil ile ilgili olan adaletten bahsetmektedir.

Yani kadınlar hakkında iki çeşit adalet vardır. Birisi "infak ve kasm" denilen geceleme nöbeti gibi hukukta adalet ve eşitliktir ki, yiyeceği, giyeceği ve oturacağı yeriyle nafakasını vermek ve geceleme nöbetini eşit tutup konuşup görüşme ve arkadaşlık etmek bu güç ve iktidar dâhilindedir, isteğe bağlı olan işlerdendir. Ve teklif olunan adalet budur. Diğeri ise sevgide adalet ve eşitliktir ki, bu beşeri güç ve iktidarın dışındadır. Şu halde teklif olunan adalet, mümkün olan hukukta adalettir.²⁹⁰ Kalbi hisler noktasında ise kişi, adaleti sağlamada başarısız kalabilir. Bu açıklamalardan sonra anlaşılıyor ki ayetlerde bahsedilen adalet konuları farklıdır ve bu durumda çelişki olduğu var sayılan ayetler arasında herhangi bir işkâl mevcut değildir.

²⁸⁸ Elmalılı, III, 32.

²⁸⁹ Şûra, 42/30.

²⁹⁰ Elmalılı, III, 98.

g. Kâfirlerin Bütün Amellerinin Boşa Gidip-Gitmemesi

“Her kim zerre kadar hayır işlemişse onu görecektir”²⁹¹ ayetinde yapılan iyilik zerre kadar bile olsa karşılığının görüleceği belirtilirken, “Müşrikler kendi inkârlarına kendileri şahit olup dururlarken Allah'ın mescitlerini imar etmeleri mümkün değildir. Onların bütün yaptıkları boşa gitmiştir”²⁹² ayetinde müşrikler ne yaparlarsa yapsınlar hepsinin boşa gideceği ifade ediliyor. Bu işkâli Elmalılı te'vil ederek uzlaştırıyor.

“Sırf Allah için olmayan hiçbir amelin ebedi hayrı olmaz. Allah için bir bina veya herhangi bir amel yapmakla, bunu yaparken Allah'tan başkasına tapmak veya herhangi bir küfür işlemek bir araya gelecek bir şey değildir. Bunda samimiyetsizlikten daha başka bir çelişki vardır. Bu çelişki de yapılan işleri siler süpürür, hiçe indirir. Bundan dolayı kâfirlerin bir yandan inkârlarını ve şirklerini açığa vurup öte yandan Allah mescidini imar etmeleri, kendileri açısından inanmadıkları bir işi yapmaları demektir. İnanmadan yaptıkları işten hayır görmeyecekleri kesindir.”²⁹³

Allah için olmayan amellerin, sonucu ne kadar güzel olursa olsun boşa gideceği açıktır. Bununla beraber cennetin katmanları olduğu gibi cehennemnin de tabakalarının olduğu bilinmektedir. Allah'ın adaleti gereği, kâfirlerin yapmış oldukları faydalı işlerin boşa gitmesiyle beraber, belki cehennemnin daha az azap görecekleri kademelerinde bulunacakları düşünülebilir. Bu durumda amellerinin karşılığı, cennet gibi bir mükâfat olmamakla beraber, azaplarının hafiflemesine vesile olabilir.

h. Kötülüğe Karşı Kötülükle Cevap Verilip-Verilmemesi

Aşağıdaki ayetler arasında ilk etapta işkâl söz konusu ise de Elmalılı bu ayetleri te'lif ederek bu durumu ortadan kaldırmıştır.

“Ve kötülüğü iyilikle defederler.”²⁹⁴ Bununla beraber Şura suresinde ve Bakara suresinde “Kötülüğün cezası misliyle kötülüktür. Böyle iken kim affeder ve arayı düzeltirse,

²⁹¹ Zilzal 99/7.

²⁹² Tevbe 9/17.

²⁹³ Elmalılı, IV, 292.

²⁹⁴ Rad 13/22.

işte onun sevabını vermek Allah'a ait olur"²⁹⁵, "*Her kim haddi aşarak size saldırırsa, o zaman siz de aynı şekilde ona saldırın*"²⁹⁶ şeklinde geçmektedir.

Ayetler şu şekilde te'lif edilebilir. Bu âyetlere göre saldırgana misliyle mukabelede bulunmak, mutlak bir azimet değil, ruhsattır. Ve kötülüğe karşı kötülükle mukabele etmek için değildir, zulüm ve saldırganlığın kötülüğünü engellemek ve durdurmak içindir. Bu bakımdan sonucu ve gözettiği gayesi bakımından bir iyiliği sağlamaktır. Ancak bu anlamda meşru bir hareket olmuş olur. Çünkü "*Eğer Allah, insanların bir kısmını diğer bir kısmıyla önleyip savmasaydı yeryüzü muhakkak bozulurdu.*"²⁹⁷ Yoksa zarara zarar, şerre şer ile karşılık vermek caiz değildir.²⁹⁸ Şeriatın hükmü "*Tek taraflı veya karşılıklı olarak zarar vermek yoktur*"²⁹⁹ şeklindedir.

i. Zahiren İrtidat Etmenin Cezası

*"Çünkü eğer onlar sizi ellerine geçirecek olurlarsa ya sizi taşıyıp öldürecekler veya kendi dinlerine döndürecekler (irtidat ettirecekler) ve o zaman siz ebediyen kurtulamayacaksınız."*³⁰⁰ Yani recm edildiğiniz takdirde şehid olur kurtulursunuz, fakat dönüp kâfir olursanız dünyada kurtulamayacağınız gibi ahirette de asla kurtulamayacaksınız. Çünkü dünya hayatı fanidir, herkes muhakkak ölecektir, ahirette küfrün azabı ise ebedidir.

Elmalılı, "Böyle taşıyıp öldürme tehdidi altında zorlanma bir mazeret değil midir? Bunlar kalplerindeki imanı bozmadan zorlanma ile zahiren dönmüş olsalardı, "Kalbi imanla mamur olduğu halde, inkâra zorlanan hariç" istisnası hükmü içine girmezler miydi? O halde asla kurtulamayacağınız demeleri neden?" Şeklinde bir soru sorarak burada müşkil bir durum olduğunu belirtmiş ve bunu birkaç şekilde cevaplamıştır:

Birincisi: Bunlar kesin kararlı yiğit adamlardır. Gözettikleri kurtuluş, yalnız sorumluluktan kurtulma değil, açık ve gizli olarak rahmeti yaymaktır. Onun için ruhsat ile amel etmeyi "*İyi insanların iyilikleri, Allah'a yakın olanların günahlarıdır*" ifadesi gereğince sakıncalı görmüşlerdir.

²⁹⁵ Şura 42/40.

²⁹⁶ Bakara 2/178.

²⁹⁷ Bakara 2/251.

²⁹⁸ Elmalılı, V, 141-142.

²⁹⁹ İbn hanbel, III, 7.

³⁰⁰ Kehf 18/20.

İkincisi: Bu söz henüz zorlanma durumunda değil, zorlanma durumuna düşmekten son derece sakınmak için söylenmiştir. Çünkü sakınmada kusurlu davranıp da zorlanma durumuna düşüldüğü zaman sorumluluk ortadan kalkmaz.

Üçüncüsü: Küfrü gerektiren amellere alışkanlık gibi herhangi bir sebeple, kalbin imana kanmasını sarsacak şekilde devam edeceği kesin olan zorlamaları uygun görmenin de tehlikesi vardır.³⁰¹ "Eğer onlara uyarsanız muhakkak ki Allah'a ortak koşanlar olursunuz"³⁰² ayeti bunu ifade etmektedir.

j. İnsanların Allah'ın Rahmetiyle Karşılaştıklarında Şimarmaları

Elmalılı Rum 36 ile Yunus 58 ayetleri arasında işkâl görmüş, ayetleri te'vil ederek bu işkâli ortadan kaldırmıştır.

"Bir de biz, insanlara bir rahmet tattırdık mı ona güvenirlere, şimarırlar"³⁰³ ayetinde insanların bir rahmetle karşılaştıkları zaman şimarmaları yerilirken, "De ki, Allah'ın lütfuyla, rahmetiyle, ancak onunla sevinirler"³⁰⁴ ayetinde Allah'ın lütuf ve rahmetiyle sevinmenin yasak olmadığı, aksine emredildiği görülmektedir. Buradaki sevinçten maksat, nimet vereni tanıyarak hamd ve şükürünü bilmek mânâsında sevinçtir. Rum suresinde ise nimet vereni hesaba almayı, sadece nimete güvenerek, şımarıp hevalarına uyan kimselerin hali açıklanmaktadır.³⁰⁵

k. Mü'minlerin Kâfirleri Bağışlayıp-Bağışlamaması

"Ey Muhammed! İman edenlere söyle: Allah'ın cezalandıracağı günlerin geleceğini ummayanları şimdilik bağışlasınlar"³⁰⁶ ayetiyle savaşı emreden ayetler ilk etapta çelişiyormuş gibi gözükse de Elmalılı durumun böyle olmadığını ve savaşı emreden ayetlerin bu ayeti nesh etmediğini söyler. Ayette kastedilen ise, gerektiğinde savaşmayı yasaklamak değil, kişisel olarak bayağı kavgaları yasaklamaktır.³⁰⁷

³⁰¹ Elmalılı, V, 352-353.

³⁰² En'am 6/121.

³⁰³ Rum 30/36.

³⁰⁴ Yunus 10/58.

³⁰⁵ Elmalılı, VI, 258.

³⁰⁶ Casiye 45/14.

³⁰⁷ Elmalılı, VII, 87.

4. Tevhid Ve Nübüvvvet Konularını İçeren Ayetlerde İşkâl

a. Müslümanların Meleklerle Desteklenmesi

Kur'ân-ı Kerim'de birçok ayette Allah'ın Müslümanları melekleriyle desteklediği belirtilmiştir³⁰⁸: “O zaman sen müminlere: “Rabbinizin size, indirilmiş üç bin melek ile yardım etmesi size yetmez mi?” diyordun. Evet, sabreder ve (Allah'tan) korkarsanız, onlar ansızın üzerinize gelseler, Rabbiniz size nişanlı nişanlı beş bin melek ile yardım eder.”³⁰⁹ Bunun yanı sıra birçok ayette ‘Allah çok güçlüdür’ şeklinde ibareler yer almaktadır.³¹⁰ “Ama onlar inkâr ettiler. Allah da tuttu kendilerini alıverdi. Çünkü O'nun kuvveti çok, azabı şiddetlidir.”³¹¹ Allah'ın her şeye gücü yettiği halde müslümanlara melekler vasıtasıyla yardım etmesinin hikmeti ne olabilir? Şeklinde bir soru akla gelebilir.

Elmalılı çelişkili görünen bu ayetleri şu şekilde te'lif etmektedir; “Allah'ın bir meleğinin, yerin altını üstüne getirmeye gücü yettiği halde, böyle birçok melek ile yardım, kulların fiillerine olan ilahi yardımının bir tecellisidir. Ve bilinmektedir ki, bu gibi durumlarda insanların gözünde kemiyetin de özel bir önemi vardır. Şu halde meleklerin çoğaltılması, en az bir mücahit zümresinin, keyfiyyet bakımından, kuvvetlerinin artmasını gösterir.”³¹² Bunun için buyruluyor ki “Allah, bunu size sırf bir müjde olsun ve kalpleriniz bununla yatışsın diye yaptı. Yardım, yalnız daima galip ve hikmet sahibi olan Allah katındandır. Allah bu yardımı inkâr edenlerden bir kısmını kessin veya perişan etsin de umutsuz olarak dönüp gitsinler diye yaptı.”³¹³

b. Şeytanın Unutturması

Allah şeytana “Sana uyan azgınlardan başka, kullarımın üzerinde hiçbir nüfuzun yoktur”³¹⁴ diyerek onun, kendisine uyanlar hariç, insanlar üzerinde ne sözlü ne de fiili olarak sataşacak güç ve hâkimiyetinin olmadığını bildirmiştir.³¹⁵ Bunun yanı sıra “Eğer şeytan bunu sana unutturursa hatırladıktan sonra hemen kalk, o zalimler topluluğuyla oturma”³¹⁶ şeklinde

³⁰⁸ Enfal 8/9.

³⁰⁹ Al-i İmran 3/124-125.

³¹⁰ Şura 42/19, Mücadile 58/21.

³¹¹ Mü'min 40/22.

³¹² Elmalılı, II, 420.

³¹³ Al-i İmran 3/126-127.

³¹⁴ Hicr 15/42.

³¹⁵ Elmalılı, V, 211.

³¹⁶ En'am 6/68.

sanki şeytanın unutturma gibi bir gücünün olduğunu ima eden ayetler vardır ki bu durum işkâle sebep olmaktadır. Ayetler şu şekilde te'lif edilmektedir:

Bu ayetlerde 'unutturma'dan kasıt şeytanın böyle bir güce sahip olması değil, şeytanın insanı meşgul ederek bu yasaklamayı unutmasına sebep olması³¹⁷, vesvese vermesi, insanın içine attığı dünya tasalarının unutkanlığa neden olması ki birçok şeyi düşünmekten ötürü insan, önemli bir şeyi unutabilir, böyle bir durumda da 'şeytan unutturdu' denilir. Bu, dilde kullanılan bir üsluptur. Çünkü şeytanın telkinleri unutkanlığa sebep olabilir.³¹⁸ Mevdudi v.(1399/1979) de bu durumu insanın nasihat ve telkinleri unutması olarak te'vil etmiştir.³¹⁹

c. Her Ümmete Bir Peygamber Gönderilip-Gönderilmemesi

Elmalılı Sebe' 44 ile Fatır 24 arasında işkâl görmüş ve bu durumu te'lif ederek ortadan kaldırmıştır. "*Kendilerine senden önce bir nezîr (korkutucu) göndermedik*"³²⁰ ayetinin anlamı; "o yaptıkları şirkler ne bir kitaba dayalıdır, ne de bir peygambere. Müşrikliği ortaya çıkarırlar peygamberler değildi, yoksa daha önce İsmail ve İbrahim gönderilmemiş değildi" şeklinde olduğundan Sebe' Suresi 44. ayet-i kerime, "*Hiçbir ümmet hariç olmamak üzere, mutlaka içinde bir korkutucu peygamber geçmiştir*"³²¹ ayetiyle tenakuz halinde değildir.³²²

d. Ölüm Anında Canları Meleklerin veya Allah'ın Alması

Elmalılı Zümer 42 ile Secde 11, En'am 61-62 ayetleri arasında işkâl görmüş ve te'lif ederek bu durumu bertaraf etmiştir.

"Allah, o nefisleri ölümleri zamanı kabzeder, alır"³²³ ayeti ölüm zamanı canları alacak olanın Allah olduğunu belirtirken, "De ki: "Size vekil kılınmış olan ölüm meleği canınızı alacak, sonra döndürülüp Rabbinize götürüleceksiniz"³²⁴ ve "O, kulları üzerinde hükümranlığı sürdürür ve size koruyucular gönderir, sonunda sizden birinize ölüm geldiği vakit elçilerimiz, hiç eksiklik yapmadan, onun canını alırlar. Sonra da gerçek Mevlâlarına

³¹⁷ Elmalılı, III, 444.

³¹⁸ Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, III, 168.

³¹⁹ Mevdudi, *Tefhimu'l Kur'an*, Bengisu yay, İstanbul, 1997, I, 580.

³²⁰ Sebe' 34/44.

³²¹ Fatır 35/24.

³²² Elmalılı, VI, 367.

³²³ Zümer 39/42.

³²⁴ Secde 32/11.

döndürülürler"³²⁵ ayetlerinde bu durum Allah'ın elçilerine ve ölüm meleğine isnat edilmiştir. Şu halde burada kasır ile "Allah alır" buyrulması, bunlara aykırı olmaz mı?

Elmalılı bu konuda kendi te'vilinin yanı sıra Fahrüddin Râzî'nin de görüşünü benimsemiştir.

Fahrüddin Râzî tefsirinde, buna şöyle bir cevap vermiştir: Gerçekte nefisleri alan, öldüren ancak Allah Teâlâ'dır. Şu kadar var ki, Allah Teâlâ sebepler âleminde her türlü işi, meleklerden bir meleğe görev olarak vermiş, böylece ruhların alınmasına da ölüm meleğini memur kılmıştır ki, o başkandır. Beraberinde tabileri ve hizmetçileri vardır. Onun için o âyetlerde alma onlara nisbet edilmiş, burada da gerçek olarak Allah Teâlâ'ya nisbet olunmuştur.³²⁶

Allah'ın görevlendirip gönderdiği elçilerin alması, esasında Allah'ın alması demektir. Yahut Allah'ın alması, doğrudan doğruya veya melekleri vasıtasıyla olmaktan daha geneldir, demek oluyor. Bu cevap, aslında doğru ve "*Kullarının üstünde galip olan O'dur. Ve O, üzerinize muhafaza melekleri gönderir. Sonunda birinize ölüm geldiği zaman onu gönderdiğimiz melekler vefat ettirirler*"³²⁷ diye وهو القاهر حتى ile kasırına bir bölüm oluşu da buna şahit ise de, burada daha önemli bir nükte vardır: Dikkat edilmesi gerekir ki, zikredilen âyetlerin birinde ölüm meleğinin alışından sonra "*Sonra O'na döndürülürsünüz*" buyrulduğu gibi, diğerinde de "*Sonra hak olan Mevlalarına döndürülürler*" buyrulmuştur. İşte buradaki alma işi, o döndürülme anını açıklamaktır. Bunun izahı da şu olur: Ölüm meleği, bedenden hayvanî ruh denilen cismanî hayat ruhunu alır, Rabbin emri olan insanî ruhu ise "*Ben ruhumdan ona üfledim*"³²⁸ âyetinin ifadesince doğrudan doğruya Allah üflediği gibi الله يتوفي ثم ردوا الي الله واليه. "Allah nefisleri alır" ifadesince doğrudan doğruya Allah kabzedip alır. انفس ترجعون buyrulması da bu tahsisi bildirir.³²⁹ Bu te'vil gereği ruhların alınma işi Allah'a, ruhların Rabb'e döndürülme işi meleklerle ait olur.

e. Hz. Peygamber'e (a.s) Kur'an'ı Cebrail (a.s)'in veya Allah'ın Öğretmesi

"Onu, müthiş kuvvetleri olan biri öğretti. (Ki o) akıl ve görüşünde kuvvetli (bir melek)dir. Hemen (gerçek meleklik şekliyle) doğruldu", "De ki: "Allah'ın izniyle Kur'an'ı,

³²⁵ En'am 6/61-62.

³²⁶ *Mefatihü'l-gayb*, XIX, 196.

³²⁷ En'am 6/61.

³²⁸ Sad 38/72.

³²⁹ Elmalılı, VI, 497-498.

kendinden öncekini doğrulayıcı ve inananlara yol gösterici ve müjdecî olarak senin kalbine indirdiği için, kim Cebrail'e düşman olur?" , "De ki: Onu Rûhu'l-Kudüs (Cebrail) Rabbinden hak (ve hikmet) gereğince indirdi" , "Onu, er-Rûhu'l-Emin (Cebrail) indirdi"³³⁰ ayetlerinde Kur'an'ı peygambere öğretenin Cebrail (as) olduğu bildirilirken, "Rahmân (çok merhametli olan Allah) Kurân'ı öğretti"³³¹ ayetinde öğreticinin Allah (cc) olduğu ifade edilmektedir. Elmalılı bu ayetler arasındaki işkâl hakkında "her iki mana da düşünülebilir" şeklinde bir açıklama yapmıştır.³³² Bununla beraber eserinde bazı âlimlerin de görüşlerine yer vermiştir.

İbn Abbas'tan gelen bir rivayette Kur'an'ı öğretenin Allah olduğu ifade edilmiş ise de, Hz. Aişe'den yapılan bir nakle göre söz konusu âyetteki öğretici, Cebrail olarak tefsir edilmiştir. Lafzın zahirî anlamı da bu görüşe daha yakın olduğundan tefsircilerin çoğu, bu mânâyı tercih etmişlerdir. Nitekim Beydâvî v.(685/1286), "Şiddetli kuvvetlere sahip bir melek ki o, Cebrail'dir. Zira Cebrail, harikaların gösterilmesinde bir vasıta"dır" demiş, sonra da diğer görüşü "denilir ki" sözüyle zikretmiştir. Müfessir Taberi v.(310/923), âyetteki "şedidü'l-kuvvâ" "müthiş kuvvetler" sözünü, "şedidü'l-esbâb", "müthiş sebebler" diye tefsir etmiş, Nisâburi de bu sözü, ilim ve amel yönünden müthiş kuvvetler şeklinde yorumlamış ve ardından şunu ilave etmiştir: "Burada öğrencinin faziletinin anlaşılması için öğretmen methedilmiştir. Eğer "Onu Cebrail öğretti." denilmiş olsaydı bunun zahirî anlamından öğrencinin fazileti açıkça anlaşılabilir olmazdı."³³³

5. Ahiret Ahvâlini İçeren Ayetlerde İşkâl

a. Ahiretteki Sorgulama

"Kendilerine elçi gönderilmiş olanlara da soracağız, gönderilen elçilere de soracağız"³³⁴ ayetinde elçilerin de elçi gönderilmiş olanların da sorgu sualden geçeceği bildirilirken "İşte o gün, ne insana ne de cinne günahından sorulmaz"³³⁵ ayetinde böyle bir sorgulamanın olmayacağından bahsediliyor. Elmalılı bu ayetleri şu şekilde te'lif etmektedir: İnsan ve cinlerden suçlu olanların hiçbirisi o gün günahlarından sorulmaz. Çünkü suçlu oluşları yüzlerinden bellidir. Suçları bütün belgeleriyle bilinmiş ve zabtedilmiştir. Kendilerinden veya bir başkasından sormaya gerek yoktur anlamındadır. Buna karşılık burada "Kendilerine peygamber gönderilenlere ve peygamberlere elbette soracağız" buyrulması da "Bütün

³³⁰ Necm 53/5-6; Bakara 2/97; Nahl 16/102; Şûarâ' 26/193.

³³¹ Rahman 55/1-2.

³³² Elmalılı, VII, 290.

³³³ Elmalılı, VII, 291.

³³⁴ A'raf 7/6.

³³⁵ Rahman 55/39.

inkârcıları bütün peygamberler önünde azarlama ve çıkışma ile sorumlu tutacağız” demektir.³³⁶

b. Allah’a Dönüşün Toplu ve Teker Teker Olması

“Dönüşünüz hep O'nadır.(Nihayet hepinizin toptan dönüp varacağınız merci O'dur)”³³⁷ ayetinde insanların Allah’a toptan bir dönüşü olacağı bildirilirken, “Andolsun ki, sizi ilk yarattığımızda olduğu gibi yine teker teker bize gelirsiniz”³³⁸ ayetinde bu dönüşün teker teker olacağı ifade edilmektedir. Elmalılı “ölüm ile dönüş teker teker olduğu için burada ihtar olunan toptan dönüşten murat, öldükten sonra dirilmek şeklinde olan rücadur” şeklinde ayetleri te’lif ederek işkâli gidermiştir.³³⁹

c. Ahirette İnsanlara Söz Hakkı Verilip-Verilmemesi

“O gün gelir ki, kimse söz söyleyemez. Ancak O'nun izni olursa, (yani Allah'ın izniyle) konuşacaklar müstesnadır”³⁴⁰ ayeti ile “Rahman'ın izin verdiklerinden başka hiç kimse konuşmayacak”³⁴¹ ayeti birbirleriyle paraleldir. Bununla beraber bu izin de herkese ve her yere ait bir izin değildir. “Bu gün, konuşamayacakları ve özür dilemek üzere kendilerine izin de verilmeyeceği bir gündür”³⁴² buyrulduğu üzere, bu günün öyle yerleri de vardır ki, bütün insanların nutku tutulur, bir özür dilemek için izin verilmez.³⁴³ Konu ve yer farklılığından kaynaklanan ayetleri Elmalılı te’vil ederek işkâli ortadan kaldırmıştır. Yani ahirette belirli yerlerde insanlara söz hakkı verilirken, bazı yerlerde de insanlar böyle bir hakka sahip olmayacaklardır.

d. Kıyamet Günü Dağların Yerinde Durması veya Sivrulması

Elmalılı'nın müşkil gördüğü bir diğer ayet grubu da Neml 88 ile Tekvir 3, Kari’a 5 arasındadır. Elmalılı ayetlerin arasını te’lif ederek işkâli ortadan kaldırmıştır.

³³⁶ Elmalılı, IV, 11-12.

³³⁷ Yunus 10/4.

³³⁸ En'am 6/94.

³³⁹ Elmalılı, IV, 445.

³⁴⁰ Hud 11/105.

³⁴¹ Nebe 78/38.

³⁴² Mürselat 77/35-36.

³⁴³ Elmalılı, V, 11.

“Bir de sen dağları görürsün de onları yerinde durur sanırsın. Hâlbuki onlar bulutun yürümesi gibi yürümektedirler”³⁴⁴ ayetinde dağların yerinde durduğu sanıldığı ifade edilirken, “Dağlar sallanıp yürütüldüğünde...”³⁴⁵, “Dağlar atılmış yün gibi olduğu...”³⁴⁶ âyetlerinde dağlar tam aksi şekilde tasvir edilmiştir. Müfessirler “Onlar bulutun yürümesi gibi yürümektedirler” ayetini kıyamet günü dağların yün gibi atılıp yürütülmesi manzarasının bir tasviri kabul etmişlerdir. Buna göre bu âyet, “Hepsi O'na dehşete kapılarak gelir”³⁴⁷ cümlesine matuf olarak bu görüş, bu sanış, bu bulut gibi geçiş, hep ilerde o feza günü olacak. Fakat buna göre وترى الجبال "Sen onları durur sanırsın" cümlesi yakışsız kalır. وترى الجبال "Oysa onlar bulutun yürümesi gibi yürümektedirler" denilmesi daha uygun olurdu. Çünkü "O gün dağlar bulut gibi geçecekler de o halde sen onları camid duruyor sanacaksın" denilmesi, şiddetlendirmek değil hafifletmek oluyor. Şu halde ترى ile تحسب bu güne, وهي تمر o güne ait olma ihtimali kalır. Yani "bu gün hal-i hazırda dağları görürsün, camid hareketsiz sanırsın, hâlbuki onlar kıyamet günü bulut geçer gibi geçeceklerdir" demek olur. Bu surette ise وترى الجبال fazla kalır, وترى الجبال denilmesi daha uygun olurdu.

Bunun için müteahhirin'den bazıları وهي تمر fiilinin de şimdiki zamana ait olması gerekeceğine hükmederek bununla yeryüzünün hareketini ispata çalışmışlardır. Buna göre mânâ şöyle olmaktadır: Sen bugün dağları görür, hareketsiz sanırsın, hâlbuki onlar hergün bulut geçer gibi geçerler. Bu, esas itibariyle güzel bir mânâdır. Ancak bu geçiş yeryüzünün her gün güneş etrafındaki dönüşü olarak yorumlanınca kıyamet halleri arasında bunun ne sebeple zikredildiği anlaşılamiyor. Bir de bütün bu görüşlerde yalnız ثابتة "yerinde durur" demek oluyor. Ve bunun yürümeyle karşılığı anlaşılrsa da, bulut ile olan karşılığındaki zevk kaybedilmiş oluyor.

Elmalılı “Bizim görüşümüze göre bu âyet, şimdiki halin her an oluş ve yok oluşunu göstererek kıyamet ve yeniden dirilmeyi düşündürmek için bir nevi delil göstermek üzere ifade edilmiştir. وهي تمر من السحاب ifadesi dağların aslında gezici gazlardan meydana gelmiş olup zerrelere bulut buharlaşır gibi olmak ve yok olmak, kimyasal değişim ile her an yeni yaratılışın devam edip durduğunu ve bu suretle yoğunluklarının da bir tek hacimde sabit kalmayıp her an değişmek ve yeniden meydana gelmek üzere bulunduğunu ve bu sebepten âlemin en sabit görülen şeylerinin bile böyle her an değişme ile bir kıyamete doğru gittiğini ve şu halde günün birinde bir üfürme ile o koca dağların yerinden bütün yoğunluklarıyla

³⁴⁴ Neml 27/88.

³⁴⁵ Tekvîr 81/3.

³⁴⁶ Kâria 101/5.

³⁴⁷ Neml 28/87.

yürütülüp yeryüzünün başka bir yeryüzüne değiştirilebileceğini anlatıyor. Hem bu gidişin nizamsız bir değişiklik ile sadece bir tahrip için değil, bulutun rahmete gidişi gibi hikmet ve intizam ile daha yüksek bir hayata geçirmek için olduğuna işaret de ediyor.”³⁴⁸

6. Kıssaları İçeren Ayetlerde İşkâl

a. Hz. Musa'ya Yapılan Hitapların Farklı Olması

Elmalılı, “*Ya Musa! Hakikat ben'im, ben âlemlerin Rabbi Allah*”³⁴⁹ ayetiyle Tâhâ Sûresi “*Ey Musa muhakkak ben, senin Rabbinim' (diye seslenildi)*”³⁵⁰ ve Neml Sûresi “*Ateşin bulunduğu yerdeki ve çevresindekiler mübarek kılınmıştır! Âlemlerin Rabbi olan Allah, eksiklerden münezzehtir!*”³⁵¹, ayetleri arasında işkâl olduğunu belirtmiş ve eserinde, bu ayetler arasındaki müşkili gideren İmam Fahreddin Razî'nin, Kâdî Beyzâvi ve Ebu's-Suûd'un görüşlerine yer vermiştir.

Razî bu farkların sebebini anlatmak için der ki: "Bunların arasında zıtlık yoktur. Allah Teâlâ hepsini anlatmış, fakat her sûrede o seslenmenin bir kısmını nakletmiştir."³⁵² Kâdî Beyzâvi ve Ebu's-Suûd da "Fark yalnız sözdendir, asıl kastedilen mânâda farklılık ve zıtlık yoktur"³⁵³ demişler; bu ise Kur'ân yalnız mânâyı hikâyeye etmiş demek olacağından "nidâ" (seslenme)nin bir söz ve ses değil, yalnız bir mânâdan ibaret olduğunu zannettirebileceği gibi, kıssanın üç sûrede tekrar edilmesinin sebebini de açıklamıyor. Hâlbuki her birinde kıssa, sadece bir tekrardan ibaret olmayıp diğerlerinde söylenmeyen bir yönüyle açıklanmıştır.³⁵⁴

b. Kabil'in, Habil'in Günahını Yüklenip-Yüklenmemesi

“*Allah'a yemin ederim ki, sen beni öldürmek için bana el uzatsan da, ben seni öldürmek için sana el uzatacak değilim, ben âlemlerin Rabb'i olan Allah'tan korkarım. Ben isterim ki sen, benim günahımı da, kendi günahını da yüklenip ateş halkından olasın! Zalimlerin cezası budur*”³⁵⁵ ayeti ile “*Hiçbir günahkâr başkasının günah yükünü çekmez*”³⁵⁶

³⁴⁸ Elmalılı, VI, 166-167.

³⁴⁹ Kasas 28/30.

³⁵⁰ Taha 19/12.

³⁵¹ Neml 27/8.

³⁵² *Mefatihü'l-gayb*, XVII, 509.

³⁵³ Şeyhzade Kocevi, Muhyiddin Mehmed, *Hâşiyetü Muhyiddin Şeyhzade ala Tefsiri'l-Kadî el-Beyzavi, el-Mektebetü'l-İslâmiyye*, Diyarbakır, t.y, III, 512.

³⁵⁴ Elmalılı, VI, 184.

³⁵⁵ Maide 5/28-29.

³⁵⁶ İsrâ 17/15.

ayeti birbirleriyle ilk etapta çelişmektedir, şöyle ki; hiçbir günahkâr başkasının günah yükünü çekmez olduğu halde katil olan, öldürülenin günahını nasıl yüklenir?

Bu nokta birkaç şekilde izah edilmiştir: Bir hadis-i şerifte: "Sövüşen iki kişinin söyledikleri başlayana aittir, zulme uğrayanı haddi aşmadıkça"³⁵⁷ buyrulmuştur. Sövüşenlerin bütün söyledikleri başlayana aittir. Yani ilk başlayan hem aynen kendisinin günahını hem de sebep olduğundan dolayı arkadaşının günahını yüklenir. Fakat mazlum, haddi aşıp daha ileri gitmedikçe buyrulduğu gibi, burada da *بائمي* "benim günahım" demek, şayet sana karşı karşılık vererek el uzatırsam, gireceğim günahın bir aynı demektir. Şu halde biri tecavüz eder, diğeri de karşılık verir de her ikisi de öldürülürlerse, başlayan iki cinayet, diğeri de bir cinayet işlemiş olur. Saldırılan, karşılık vermeyecek olursa, bu bir cinayetten de kurtulur. Fakat katil yine iki cinayet yapmış ve iki günah yüklenmiş olur.³⁵⁸

Elmalılı bu konuya yakın olan şu ayetleri de te'vil ederek işkâli ortadan kaldırmıştır: "*Hem günah çeken bir nefis diğerinin günahını çekmez.*"³⁵⁹ Herkes kendi günahından sorumlu olur, kendi günahının cezasını çeker; nitekim "Her koyun kendi bacağından asılır" deriz. Zalimlerin, zorbaların yaptığı gibi birinin günahı diğerine yükletilmez. Ankebut Sûresi'nde "*Onlar mutlaka kendi yüklerini de, o yükleriyle birlikte daha nice yükleri de bizzat yükleneceler*"³⁶⁰ buyrulmuş olması da buna aykırı değildir. Çünkü bu ayet hem sapıtmış, hem de saptırmış olanlar hakkındadır. Başkasını da sapıtmaya çalışanlar hem sapıklıklarının, hem saptırmalarının günahını çekerler ki ikisi de kendi günahlarıdır. Nitekim "Her kim bir kötü adet çıkarırsa, ona hem onun günahı hem de onu işleyenlerin günahı vardır"³⁶¹ hadisi de böyledir. Yani diğer işleyenler çekmeyecek demek değil, onların hepsi kadar da fazla çekecek demektir.³⁶²

c. Firavunun Kendini İlah Olarak Görmesi

"*Firavun 'Ben sizin en yüce Rabbinizim' dedi*"³⁶³ ayetinden firavunun kendini ilah olarak gördüğü ve taptığı başka bir ilah olmadığı anlaşılmaktadır. Araf 127'de ise "*Firavun kavminin ileri gelenleri dediler ki: 'Seni ve ilâhlarını terk etsinler de yeryüzünde fesat çıkarınsınlar diye mi Musa'yı ve kavmini serbest bırakacaksın?'*" "seni ve ilahlarını" ibaresinden

³⁵⁷ Müslim, Birr, 69; Tirmizî, Birr, 51; Ahmed b. Hanbel, II, 235.

³⁵⁸ Elmalılı, III, 222.

³⁵⁹ Fâtır 35/18.

³⁶⁰ Ankebut 29/13.

³⁶¹ Buhari 2/ 24.

³⁶² Elmalılı, VI, 382.

³⁶³ Naziat 79/24.

firavunun da tapmış olduğu bir takım mabutlar olduğu anlaşılmaktadır. Mevcut işkâli Elmalılı, ayetleri tevil ederek ortadan kaldırıyor; 'seni ve ilahlarını' ibaresinden eski Mısırlıların tanrı diye taptıkları bakara, güneş vb. ilahlar hatıra gelebilir. Hâlbuki firavun kendisinden üstün bir ilah kabul etmiyor, 'ben sizin en büyük rabbinizim' diyordu. Bu durumda 'senin ilahların' sözü senin taptığın, senin ibadet ettiğin mabutların demek değil, senin hoşlanıp, kabul ettiğin, tapılsın diye izin verdiği mabutlar anlamında kullanılmış demektir.

Bununla beraber bu mabutlar da esas itibariyle firavunun arzu ve heveslerine raci olacağından 'seni ve senden daha üstünü yok diye taptığın kendi heves ve arzularını terk edecekler' manasında anlaşılması da mümkündür.³⁶⁴

d. Ataları Uyarılmamış Gafil Olan Bir Kavmin Azabı Hak Edip-Etmemesi

Elmalılı Yasin 5-7 ayetleriyle Hud 117, İsra 15 ayetleri arasında işkâl görmüş ve bunları te'vil yoluyla uzlaştırmıştır.

"Babaları korkutulmamış ve kendileri de gafil olan bir kavmi, çok güçlü ve çok merhametli olan Allah'ın indirdiği (Kur'ân) ile korkutasın. Andolsun ki onların çoğunun üzerine azab sözü hak olmuştur."³⁶⁵ Yani bu yüce söz gereğince haklarında azap ile hüküm vacip oldu. Ancak "Senin Rabbin, halkları iyi ve ıslahatçı iken, o memleketleri haksız yere helak edecek değildir"³⁶⁶ ve "Biz bir Peygamber göndermedikçe, hiç kimseye azab edecek değiliz"³⁶⁷ ayetleri gereğince, فهم غافلون "onlar gafilirdirler" diye gafletleri anlatılan bir kavmin aleyhinde azap nasıl hak olur? Şeklindeki sorunun cevabını Elmalılı, "Bunlara o sözün (azabın) hak olması, peygamber gönderilmeden önce değil, gönderildikten sonra Ebu Cehil gibi inat edip kabul etmeyenlere aittir" şeklinde veriyor.

Bu itibarla doğru olsa da, sonradan çoklarının imana gelmiş olmasından, bunlara imana gelmez bir çoğunluk denilemeyeceği gibi, peygamberin gönderilişinden sonra çoğunluğun bu şekilde hemen mahkûm edilişi "Babaları uyarılmayan ve kendileri de gafil olan" mazeretiyle âyetin gelişine de uygun düşmüyor. O halde bu çoğunluğun, o kavmin içinden çok dışında olması gerekir. Çünkü nahivde bilinmektedir ki, ism-i tafdilî izafetle kullanılışının iki şekli vardır: Birisinde "muzâfun ileyh"ten bir cüz olması şart olur. يوسف احسن

³⁶⁴ Elmalılı, IV, 113.

³⁶⁵ Yasin 36/5-7.

³⁶⁶ Hud 11/117.

³⁶⁷ İsra 17/15.

الناس "Yusuf, insanların en güzelidir." ifadesi gibi. Diğerinde ise mutlak fazlalık kastedilmekle "muzâfun ileyh"ten hariç olabilir. يوسف احسن اخوته "Yusuf, kardeşlerinin en güzelidir" cümlesinde olduğu gibi ki, işte burada اكثرهم "onların çoğu " bu mânâ ile düşünüldüğü takdirde, bu çoğunluk, o gafillerin dışında bulunan ve babaları uyarılmış olan azgınlara yorumlanacağından bir soru akla gelemez. Yani sadece o gafillerin içinden çoklarına değil, onların daha çoklarına, babalarına peygamber gönderilmiş olduğu halde, doğru yoldan ayrılmış olan pek çok kavimlere söz (azab sözü) hak olmuştur.³⁶⁸

e. Meleklerin Hz. Adem'e Secde Etmesi ile Secdenin Allah'tan Başkasına Yapılıp-Yapılmayacağı

Sözlükte eğilmek, boyun eğmek, tevazu ile alını yere koymak anlamına gelen secde,³⁶⁹ ta'zim ve itaat etmenin en yüksek şeklidir. Fikhî terim olarak ise namazda alın, burun, el ayağı, dizler ve ayak parmakları zemine değecek şekilde yere kapanmayı ifade eder ki, İslam'da tevhid prensibine göre ibadet kasdıyla Allah'tan başkasına secde etmek haramdır.³⁷⁰ Nitekim Kur'ân-ı Kerim'deki "Gece ve gündüz, güneş ve ay O'nun ayetlerindedir. Eğer Allah'a ibadet etmek istiyorsanız, güneşe de aya da secde etmeyin. Onları yaratan Allah'a secde edin!"³⁷¹, "Zira Rabbinin katında olanlar, Allah'a kulluk etmekten asla kibirlenmezler, O'nu tenzih eder, şanını ulularlar ve yalnızca O'na secde ederler"³⁷² vb. ayetler bu duruma işaret etmektedir.

Bununla beraber Hz. Âdem ilk yaratıldığında Allah, iblise ve meleklerine Adem'e secde etmelerini emretmiştir. İblis bu emre karşı gelirken melekler Allah'a itaat etmişler ve Hz. Âdem'e secde etmişlerdir. Bu durum Kur'ân-ı Kerim'de şu şekilde geçmektedir. "Hani biz meleklerle: 'Âdem'e secde edin dedik, hemen secde ettiler. Yalnız iblis dayattı, kibrine yediremedi, inkârcılarından oldu."³⁷³ İlk etapta birbiriyle çelişkili gibi görünen bu ayetleri Elmalılı şu şekilde te'lif etmektedir: Melekler Allah'ın emri gereği Hz. Âdem'e secde etmişlerdir. Bununla beraber meleklerin secdesini kendi hakikatleri ile uygun olarak düşünmek ve Âdem'e ilâhî emirle bir fiilî tasdik şeklinde kabul etmek daha uygundur. Bu ise Âdem'e bir saygı gösterme olmakla beraber bizzat Allah Teâlâ'ya bir ibadettir. Bununla melekler ilâhî hükümlerin yerine getirilmesi bakımından Âdem'e hizmet ve yardıma memur

³⁶⁸ Elmalılı, VI, 401.

³⁶⁹ Müfredat, 397; Dalgın, Nihat, "Secde", DİA, XXXVI, 271.

³⁷⁰ Dalgın, Nihat, "Secde", DİA, XXXVI, 271.

³⁷¹ Fussilet 41/37.

³⁷² Araf 7/206.

³⁷³ Bakara 2/34

edilmiş ve bir ahde bağlanmış demek olur. O halde melekler, Âdem'e bizzat boyun eğmiş değil, fakat hilafete hizmetçi olacaktır. Ve şüphesiz asıl mabud, yüce Yaratıcı'dır. Hâsılı bu secde Âdem'e bir ibadet değildir.³⁷⁴

Aynı durum "Anasıyla babasını yüksek bir taht üzerine oturttu ve hepsi birden Yusuf için secdeye kapandılar"³⁷⁵ ayeti için de geçerlidir. Bu durum da şu şekilde te'lif edilmektedir. Anası, babası ve kardeşleri, Yusuf'a kavuştukları için Allah'a şükür ifadesi olarak secdeye kapandılar. Bir görüşe göre, o zaman âdet olduğu üzere Yusuf'a karşı resmî bir selam görevini yerine getirmek için secde durumuna geçip yerlere kapandılar ki bu anlam, ilk bakışta Yusuf'un gördüğü rüyaya daha uygun gibi görünür. Lâkin selam secdesi olsa idi, ilk karşılaşma anında yapılırdı. Zaten âyette رايتم لي ساجدين³⁷⁶ cümlesi de "onları gördüm bana secde ediyorlardı" demek olabileceği gibi, "benim için secde ediyorlar gördüm" anlamına da gelebileceğinden, Yusuf'a kavuşturan Allah'a şükür secdesi şeklinde anlamak, her bakımdan daha uygun düşmektedir. Ayrıca bu secde ile meleklerin Âdem'e yaptıkları secde arasındaki ilişki ve benzerlik unutulmamalıdır.³⁷⁷

f. Şeytanın Cennetten Kovulması ve Hz. Adem ve Hz. Havva'ya Cennette Vesvese Vermesi

"(Allah) buyurdu: "Öyleyse oradan in, orada büyüklük taslamak senin haddin değildir. Çık, çünkü sen aşağılıklardansın"³⁷⁸ ayetinde şeytanın cennetten kovulduğu bildirilirken, A'raf Suresi'nde "Ey Âdem! Sen ve eşin cennette durun, dilediğiniz yerden yeyin; fakat şu ağaca yaklaşmayın, yoksa zalimlerden olursunuz. Derken onların, kendilerinden gizli kalan çirkin yerlerini kendilerine göstermek için onlara fısıldadı"³⁷⁹ ayetinde şeytanın cennette bulunan Âdem ve Havva'ya vesvese verdiği belirtilmektedir. Burada şeytan cennetten kovulduğu halde cennette bulunan Âdem ve Havva'ya nasıl vesvese verdi? Şeklinde bir soru akla gelebilir. Bu hadisenin nasıl gerçekleştiği konusunda Elmalılı tefsirine farklı yorumlar almıştır:

1- Hasan Basrî hazretleri demiştir ki: Yüce Allah'ın vermiş olduğu bir kuvvet ile yerden göğe veya cennete vesvese ulaştırabilmiştir.

³⁷⁴ Elmalılı, I, 273.

³⁷⁵ Yusuf 12/100.

³⁷⁶ Yusuf 12/4.

³⁷⁷ Elmalılı, V, 98.

³⁷⁸ A'raf 7/13.

³⁷⁹ A'raf 7/19-20.

2-Ebû Müslim İsfehânî bu cennetin, yeryüzü cennetlerinden biri olduğu görüşünde olduğu için, Âdem ve İblis ikisi de cennette idi demiştir. Ancak bunun suâle uygun olmadığı açıktır.

3-Diğer bir takım tefsirciler de demişlerdir ki: "Âdem ve Havva, bazen cennetin kapısına yakın gelirler, İblis de dışarıdan gözetir, yaklaşırdı; vesvese bu şekilde meydana geldi." Âyetlerin delaletine bakıldığında, iblis'in kovulduktan sonra vesvese verme imkânının yok edildiğine dair bir husus çıkmıyor. Bunun için vesveseye imkân bulup yaptığı söylenebilir.

Bu yorumların yanı sıra şeytanın cennete bir yılan aracılığıyla girdiği şeklinde bir kıssa nakli şöhret bulmuş ise de bunu büyük tefsirciler uygun görmemişlerdir.³⁸⁰

B. TAHSİS YOLUYLA İŞKÂLİ GİDERME

Ayetler arasında mevcut olan işkâli giderme yollarından biri de tahsisir. Tahsis; hükmün bir kısmını yürürlükten kaldırıp, bir kısmını ibkâ etmektir.³⁸¹ Ayetler arasında ilk etapta var olduğu sanılan tenakuz, aralarındaki umum-husus ilişkisi bilinmediğinden kaynaklanabilir. Bu bağlam kurulduğu takdirde işkâl ortadan kalkar.

1. Ahirette Şefaath Meselesi

*"Ve bir günden sakının ki, o günde hiç kimse başkası namına bir şey ödeyemez, kimseden fide kabul edilmez, hiç kimseye şefaath fayda vermez. Onlar hiçbir yardım da görmezler"*³⁸², *"Ey iman edenler! Kendisinde hiçbir alış verişin, hiçbir dostluğun ve hiçbir şefaath bulunmadığı bir gün gelmeden önce, size verdiğimiz rızıklardan Allah yolunda harcayın. Kâfirlere gelince, onlar zalimlerdir"*³⁸³ ayetleri kıyamet gününde hiç kimseden şefaath kabul edilmeyeceğini belirtirken, *"O gün, Rahman'ın kendisine izin verdiği ve sözünden hoşnut olduğu kimselerden başkasının şefaath fayda vermez"*³⁸⁴ mealindeki ayet şefaathin bazı istisnai durumlarda gerçekleşeceğini ifade etmektedir. İlk bakışta iki ayet birbiriyle tenakuz halinde gibi görünmektedir. Ancak Taha suresi 109. ayet Bakara suresi 123. ve 254. ayeti tahsis etmiş ve işkâl tahsis ile giderilmiştir.

³⁸⁰ Elmalılı, IV, 24-25.

³⁸¹ Zürkani, *Menahil*, II, 182.

³⁸² Bakara 2/123.

³⁸³ Bakara 2/254.

³⁸⁴ Taha 20/ 109.

2. Müşrik Kadınları Nikâhlama Meselesi

“Müşrik kadınları, iman etmedikçe nikâhlamayın. Bir müşrik kadın, sizin hoşunuza gitse bile, iman etmiş olan bir cariye herhalde ondan daha hayırlıdır. Müşrik erkeklere de mümin kadınları nikâh ettirmeyin. Bir müşrik, sizin hoşunuza gitse bile, mümin bir köle elbette ondan daha hayırlıdır”³⁸⁵ ayetinde müminlerin iman etmeyenlerle evlenmesi yasaklanırken, “Ve müminlerden iffetli hür kadınlar ve sizden önce kendilerine kitap verilenlerden namuslu hür kadınlar, zina etmeksizin, gizli dost tutmaksızın, namuslu bir şekilde mehirlerini ödediğiniz takdirde, size helâldir”³⁸⁶ ayetinde bu durum tahsis edilmiş ve Müslümanların kitap ehlinde namus dairesinde nikâh ile kadın almaları helal kılınmıştır. Böylelikle ayetler arasında mevcut olan işkâl tahsis yoluyla bertaraf edilmiştir.

3. Mü'minlerin Topyekün Savaşa Katılması

“Müşrikler size karşı topyekün savaştıkları gibi siz de onlara karşı topyekün savaşa açın.”³⁸⁷, “Eğer topluca savaşa katılmazsanız, O sizi acı bir azaba uğratar”³⁸⁸ ayetlerinde mü'minlerin topyekün savaşa katılmaları emredilirken “Bununla beraber müminlerin hepsinin birden topyekün savaşa katılmaları uygun değildir. Her kabileden bir kısım insanlar da din ilimlerinde derinleşmeli ve kabileleri savaştan dönüp gelince onları uyarmalıdır ki, böylece Allah'ın azabından sakınırlar”³⁸⁹ ayetinde bu durum tahsis edilmiş ve bir kısım mü'minlerin savaşa katılmayıp ilimde derinleşmeleri gerektiği ifade edilmiştir.³⁹⁰ Böylelikle ilk etapta birbiriyle tenakuz halinde bulunan ayetlerin arsındaki işkâl tahsis yoluyla giderilmiştir.

C. NESH YOLUYLA İŞKÂLİ GİDERME

Nesh, ayetler arasındaki işkâli giderme yollarından bir diğeridir. Nesh; sözlükte “ortadan kaldırmak, nakletmek, beyan etmek” anlamlarına gelir. Terim olarak ise şer'i bir hükmün daha sonra gelen şer'i bir delille kaldırılmasını ifade eder.³⁹¹ Nâsîh ve mensuh oldukları bilinmeyen ayetler ilk etapta birbirleriyle tenakuz halinde olabilir, aralarında nesh ilişkisi olduğu bilinince işkâl ortadan kalkar.

³⁸⁵ Bakara 2/221.

³⁸⁶ Maide 5/5.

³⁸⁷ Tevbe 9/36.

³⁸⁸ Tevbe 9/39.

³⁸⁹ Tevbe 9/122.

³⁹⁰ Elmalılı, IV, 428.

³⁹¹ Çetin, Abdurrahman, “Nesh”, *DİA*, XXXII, 579.

1. Miras Ayetleri

Elmalılı, “Şâyet çocuklarınız varsa o zaman bıraktığınız mirasın sekizde biri hanımlarınızdır”³⁹² ayeti kocası vefat eden kadınlara bu şekilde terekeden miras ayırmakla, Bakara suresi “İçinizden hanımlarını geride bırakarak vefat edecek olanlar, eşleri için senesine kadar evlerinden çıkarılmaksızın kendilerine yetecek bir malı vasiyet ederler”³⁹³ ayetindeki iddet nafakasının hükmünü kaldırmıştır, diyerek işkâlin giderildiğini söylemiştir.

2. Zinanın Cezası

Nesh yoluyla işkâli giderilen ayetlerden biri de “Kadınlarınızdan zina edenlere karşı, içinizden dört şahit getirin. Eğer onlar, şahitlik yaparlarsa, bu kadınları, ölüm alıp götürünceye kadar veya Allah onlara bir çıkış yolu açıncaya kadar evlerde hapsedin”³⁹⁴ ayetidir. Bu ayetle zina eden kadının cezası, Allah’ın diğer bir hükmü ininceye kadar bir müddet için “ölünceye kadar ebedi hapis cezası” olmak üzere belirlenmiştir. Nur suresindeki “Zina eden kadın ve zina eden erkekten her birine yüz sopa vurun”³⁹⁵ ayeti indirilince bu ebedi hapis cezası hükümsüz olmuştur ki *أو يجعل الله لهن سبيلا* kaydının gereği de budur.³⁹⁶

3. Kâbe’ye Yönelen Müşriklere Saygı Gösterme Mevzuu

“Kâbe’ye yönelenlere sakın saygısızlık etmeyin”³⁹⁷ ayetinin nüzul sebebi ibn Zeyd’in rivayetine göre şu şekildedir: Mekke’nin fethi senesi müşrikler de Kabe’yi ziyarete geliyorlar ve Umre’ye giriyorlardı. Müslümanlar “Ey Allah’ın rasulü bunlar müşrik, biz de bunları bırakmayalım, baskın edelim” demişler ve bunun üzerine “Kâbe’ye yönelenlere sakın saygısızlık etmeyin” ayeti nazil olmuştur. Bu rivayetlerde gösterilen nüzul sebebine göre ‘Kâbe’ye yönelenlere sakın saygısızlık etmeyin’ emri yalnız Müslüman hacıların değil, müşriklerin bile Kâbe’yi ziyaretten yasaklanmalarını emreder. Bu durumda “Müşrikler kendi inkârlarına kendileri şahit olup dururlarken Allah’ın mescidlerini imar etmeleri mümkün değildir”³⁹⁸ ve “Ey iman edenler! Müşrikler bir pisliktirler. Artık bu yıldan sonra Mescid-i Haram’a yaklaşmasınlar”³⁹⁹ ayetleriyle müşrikler Mescid-i Haram’a yaklaşımdan yasaklandıkları zaman bu umum neshedilmiş, ‘Kâbe’ye yönelenlere sakın saygısızlık etmeyin’

³⁹² Nisa 4/12.

³⁹³ Bakara 2/240.

³⁹⁴ Nisa 4/15.

³⁹⁵ Nur 24/2.

³⁹⁶ Elmalılı, II, 530.

³⁹⁷ Maide 5/2.

³⁹⁸ Tevbe 9/17.

³⁹⁹ Tevbe 9/28.

emri yalnız Müslüman hacılara mahsus kalmıştır.⁴⁰⁰ Nüzul sebebi bağlamında ilk etapta çelişkili olan bu ayetler nesh sonucunda uzlaştırılmıştır.

4. Haram Aylarda Savaşma Mevzuu

“Ey iman edenler! Allah'ın alâmetlerine, haram aya, kurbanlık hediyelere, gerdanlıklarına ve Rablerinden lütuf ve rıza bekleyerek Kâbe'ye yönelenlere sakın saygısızlık etmeyin”⁴⁰¹ ayetindeki ‘haram aya saygısızlık etmeyin’ ibaresi “Onları nerede yakalarsanız öldürün”⁴⁰² gibi genelleştirme ayetleriyle neshedilmiştir. Bu ayetin neshi konusunda âlimler arasında ihtilaf vardır. Bazı âlimlerin dediği gibi burada nesh yoksa Müslümanlar ‘haram ay’ denilebilen dört ayın hiçbirinde saldırgan olarak harp ilan etmeye izinli değildirler. Nesh varsa, lüzumuna göre, gerek savunma ve gerek saldırı savaşı edebilmek için bu dört ay da diğer aylar gibidir. Daha önce mevcut ‘haram aylar’ kaydı bugün kaldırılmıştır. Elmalılı da bu kanaattedir.⁴⁰³ Böylece ayetler arasındaki mevcut işkâl, nesh yoluyla giderilmiştir.

5. Müşrikler Arasında Hüküm Verme

“Onlar, yalana çok kulak verirler ve çok haram yerler. Eğer sana gelirlerse, ister aralarında hükmet, ister onlardan yüz çevir. Eğer onlardan yüz çevirirsen, sana hiçbir zarar veremezler. Eğer aralarında hükmedersen adaletle hükmet”⁴⁰⁴ ayeti “Aralarında Allah'ın indirdiğiyle hükmet”⁴⁰⁵ emriyle kaldırılmıştır. Böylelikle ayetler arasında mevcut olan işkâl giderilmiştir. Şu halde müşrikler müslümanlara başvurdukları zaman bunları kendi hâkimlerine göndermek caiz değildir. Hanefi âlimleri de hüküm vermeyi reddetmenin caiz olmadığını söylemişlerdir.⁴⁰⁶

⁴⁰⁰ Elmalılı, III, 148.

⁴⁰¹ Maide 5/2.

⁴⁰² Bakara 2/191.

⁴⁰³ Elmalılı, III, 148-149.

⁴⁰⁴ Maide 5/42.

⁴⁰⁵ Maide 5/49.

⁴⁰⁶ Elmalılı, III, 247.

SONUÇ

Kur'ân-ı Kerim insanlığı doğru yola iletmek ve şerrin kaynaklarını bildirip bunlardan sakındırmak için nazil olmuş, insanlara en güzel, en fasih ve anlaşılır biçimde hitap etmiştir. Kur'an'ın nazil olmasından itibaren müslümanlar Kur'an'ı en doğru şekilde anlamaya gayret etmişler bunun için ellerinden gelen çabayı sarfetmişlerdir. Sahabe, peygamberimiz hayatta iken anlayamadığı ayetleri O'na sormuş, Peygamberimizden sonra ise bu konuda alimler insanlara rehberlik etmeye çalışmışlardır. Kur'an'ı daha iyi anlayabilmek için zaman içerisinde ilimler müstakil hale gelmiş ve Kur'an ilimleri ortaya çıkmıştır. *Müşkilü'l-Kur'an* ilmi de Kur'an'ın daha iyi anlaşılabilmesi için bu ilimler arasında önemli bir yere sahiptir. Özellikle son dönemde insanların zihinlerini karıştıran İslam karşıtı söylemler hasebiyle bu ilmin önemi bir kat daha artmıştır. Bu sebeplerden ötürü tezimizin asıl konusunu bu ilim teşkil etmiştir.

Son dönemin ileri gelen alimlerinden olması, yaşadığı dönemin meseleleriyle hemhal olup bunları en güzel şekilde tahlil etmesi, nakli esas almakla beraber bunları akıl ile birleştirerek mutedil bir çizgi benimsemesi ve günümüz mevzularına hakim olması, büyük müfessir Elmalılı Hamdi Yazır'ın tefsirini tezimizin esası olarak seçmemizde etkili olmuştur.

İnce ve keskin bir zekâyâ sahip olan Elmalılı bu özelliğini müşkil ayetleri uzlaştırmada göstermiş, insanın zihninde kuşku bırakmayacak şekilde ayetlerdeki işkâli ayrıntısıyla izah ederek tenakuzu ortadan kaldırmıştır. Elmalılı müşkil gördüğü ayetlerdeki işkâli te'vil, te'lif, tahsis ve nesh yöntemleriyle gidermiştir. İşkâli gidermede özellikle te'vil ve te'lif yöntemini benimseyen Elmalılı çözüm getirdiği ayetleri diğer ayetlerle ve zamanının önde gelen alimlerin görüşleriyle desteklemiştir. Bununla beraber tefsirini tamamlayamama kaygısıyla, tefsirin orta kısımlarını muhtasar tutan Elmalılı çok bariz olan müşkil ayetlerin tefsirinde doyurucu olmamış, bazı ayetlerin ise sadece mealini vermekle yetinmiştir.

Araştırmamız esnasında müşkil ayetlerin zaman ve zemine göre farklılık arz ettiklerini, çözümlerin sonraki dönemlerde yeni yorum ve değerlendirmelere açık olduğunu tespit ettik. Nitekim konunun ilk örneklerinden sayılan İbn Kuteybe'nin Te'vil-u Müşkilü'l-Kur'an isimli eserinde, Suyuti ve Zerkeşi'nin kitaplarında, tespit edilmiş olan müşkil ayetlerle Elmalılı'nın müşkil gördüğü ayetler kıyaslandığında, Elmalılı'nın bu ayetlerin hepsini müşkil görmediği, bunların dışında birçok ayeti müşkil olarak ele alıp uzlaştırdığı görülmektedir. Elmalılı'nın son dönem müfessirlerinden olması hasebiyle bu durum gayet olağandır.

Elmalılı, tefsirinde ayetin müşkil olduğunu bizzat belirtmese de geniş açıklamalarda bulunarak işkâli gidermiştir. Kur'an'ı Kerim'de hakiki manada çelişki ve ihtilafın olmadığını, işkâlin bir takım sebeplerden ve insanlardaki bilgi yetersizliğinden kaynaklandığını vurgulamış, müşkilâtın Kur'an'da bulunmasının da birçok hikmetleri olduğunu belirtmiştir. Bu konudaki hikmetleri Elmalılı "Kur'ân-ı Kerim'de muhkematın dışında müşkil, müteşabih, mücmel, vb. ayetlerin bulunmasının bir takım hikmetleri bulunmaktadır. Bunun için ilahi kitaplarda müteşabihat bulunmamalı idi şeklinde bir vehme kapılmamalıdır. Zira böyle bir düşünce, varlığın dondurulmasını ve bir noktada durdurulmasını veya tekdüze olarak robot halinde sürüp gitmesini ve Allah'ın bilgisinin sona erdiğini farz etmek, ya da bütün sonsuzluğuyla ve bütün canlılığıyla ilâhî bilgilerin, muhkem bir şekilde beşere öğretilmesi ve Allah Teâlâ'ya bir anlamda ortak ve eşdeğer bir varlık ortaya koymanın mümkün olduğu vehmine kapılmak veyahut Allah Teâlâ'nın beşer ilmini, belli ve değişmez bir noktada durdurup bilinenlerden bilinmeyenlere, noksandan olgunluğa ve kemale doğru, ebedî bir hayata yönlendirerek ilerlemesine engel olması geleceğini iddia etmek, hasılı ilâhî feyizde cimrilik istemek demek olurdu"⁴⁰⁷ şeklinde açıklamıştır.

Kur'an'ın müşkil ve müteşabih ayetleri kapsamı O'nun üzerinde düşünme ve etüt yapmanın gerekliliğini gösterir. Kur'an'ın bu çeşit ayetleri içermesi İslam toplumunda eşine rastlanmayan bir tefsir kültürünü meydana getirmiştir. İlk dönemden itibaren müslümanlar en kıymetli mesai ve çalışmalarını Kur'an'a ayırmışlardır. Kur'an'da bu tür ayetlerin bulunması, Kur'an'ın kolay ve açık olma özelliğine ters düşmez. Zira işkâl insanlara göre değişmektedir. Kur'an'ın indiği dönemden uzaklaşma, Kur'an ile kasıtlı mücadele, Kur'an'ı her konuya, özellikle yeni teknoloji ve bilimsel gelişmelere referans kılma birçok müşkilâtı beraberinde getirmiştir.

Kur'an'ı anlamadaki müşkilât insanlar arasında anlayış farklılığı bulunduğu sürece devam edecektir. Her dönemin müşkilâtı değişik olacaktır. Ulema geçmişte bu konuda çalışma ve gayretlerini esirgemediği gibi, günümüzde ve istikbalde de hizmetlerini esirgemeyeceklerdir. Allah Teâlâ, O'nun korunmasını üstlendiği için, bu konuda gerekli tüm esbap ve malzemeyi yaratacaktır. Allah katından olduğu için, O'nda bir tutarsızlık veya yanlışın bulunması mümkün olamaz. Zira O, hikmet, ilim ve kudreti sonsuz olan Zât'ın mesajıdır.

⁴⁰⁷ Elmalılı, II, 313-314.

“Ona ne önünden, ne de ardından batıl gelemes. O hüküm ve hikmet sahibi, öğölmeye layık olan Allah tarafından indirilmiştir.” (Fussilet 41/42).

BİBLİYOGRAFYA

- Akpınar, Ali**, *Kur'an Niçin ve Nasıl Okunmalı*, Uysal yay, Konya, 2000.
- Ateş, Süleyman**, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1997.
- Baberti, Ebû Abdullah Ekmeleddin Muhammed b. Muhammed**, *et-Takrirü'l-usul fahri'l-İslam el-Pezdevi*, thk. Abdüsselam Subhi Hamed, Racea Hamdi Subhi Taha, Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'l-İslamiyye, Kuveyt, 2005.
- Beyhaki, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali**, *el-Esma' ve's-sıfat*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1984.
- Bilgin, Mustafa**, "Hak Dini Kur'an Dili", *DİA*, XV, 155.
- Bilmen, Ömer Nasuhi**, *Büyük Tefsir Tarihi*, Bilmen yay, Ankara, 1973.
- Canan, İbrahim**, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, Akçağ yay, Ankara, 1988.
- Cerrahoğlu, İsmail**, *Tefsir Usulü*, TDV, Ankara, 1993.
- Cessas, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî**, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, Dârü'l-Hilafeti'l-Âliyye, 1917.
- Cilacı, Osman**, "Dua", *DİA*, IX, 529.
- Çetin, Abdurrahman**, "Nesh", *DİA*, XXXII.
- Çiçek, Yakup**, "Müşkilü'l-Kur'an", *M.Ü.İ.F.D*, sayı 7-10, İstanbul, 1989-1992.
- Dalgın, Nihat**, "Secde", *DİA*, XXXVI, 271.
- Daniel, Norman**, *Islam and The West: The Making of An Image*, One World Publications, Oxford, 1993.
- Demirci, Muhsin**, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, İFAV, İstanbul, 1998.
- Demirci, Sabri**, *Kur'an'da Müşkül Ayetler*, Nesil yay, İstanbul, 2005.

Ebû Hayyan el-Endelüsi, Esirüddin Muhammed b. Yusuf el-Ceyyani, *Tefsirü'l-bahri'l-muhit*, Dârü'l-Fikr, 1983.

Ebussuud Efendi, Şeyhülislam, *Ebussuud tefsiri = İrşad-ı akli selim ila mezâyây-ı kitabi'l-kerim (Kur'an-ı Kerim'in meziyetlerinin akliselime açıklanması)*, trc. Ali Akın, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2006.

Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, Eser Neşriyat, İstanbul, 1979.

-----, Hak Dini Kur'an Dili, sad. İsmail Karaçam, Emin Işık, Nusrettin Bolelli, Abdullah Yücel, İstanbul, Zehraveyn, t.y.

Ersöz, İsmet, "Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri", *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu*, TDV, Ankara, 1993.

Goldziher, Ignaz, *el-Akide ve's-şeria fi'l-İslâm*, trc. Muhammed Yusuf Musa, Abdülazîz Abdülhak, Ali Hasan Abdülkadir, Dârü'r-Raidi'l-Arabi, Beyrut, 1946.

Güç, Ahmet, "Kible", *DİA*, XXV, 364.

İbnü'l-Arabi, Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah b. Muhammed Meafiri, *Ahkâmü'l-Kur'an*, thk. Ali Muhammed Bicavi, İsa el-Babi el-Halebi, Kahire, 1974.

İbn Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybani Ahmet, *el-Müsned*, şrh. Ahmed Muhammed Şakir, Dârü'l-Maârif, Mısır, 1972.

İbn Kesir, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer, *Muhtasar tefsiri İbn Kesir*, thk. Muhammed Ali Sabuni, Dârü'l-Kur'âni'l-Kerim, Beyrut, 1981.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah ibn Müslim, *Te'vil-u Müşkili'l-Kur'an*, thk. Es Sakr, Dârü't-Türas, Kahire, 1973.

İbn Manzur, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrerem b. Ali el-Ensari, *Lisanü'l-Arab*, Daru Sadır, Beyrut, t.y.

İbnü'n-Nedim, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, trc.-thk. Rıza Teceddüd, Müessese-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran, ts.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, *Müşkil Ayetlerin Tefsiri*, çev. Oktay Yılmaz, Tevhid Yayınları, İstanbul, 1998.

-----, *Siyaset : es-Siyasetü'ş-şer'iyye*, trc. Vecdi Akyüz, Dergah Yayınları, İstanbul, 1985.

İsfahani, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Ragıb, *Müfredatu elfazi'l-Kur'an*, thk. Safvan Adnan Davudi, Dârü'l-Kalem, Dımaşk, Dârü'ş-Şamiyye, Beyrut, 2002.

İsmail Paşa, Babanzade Bağdatlı, *Hediyetü'l-arifin esmai'l-müellifin ve asarü'l-musannaftın*, trc. Kilisli Rifat Bilge, tsh. İbnülemin Mahmûd Kemal İnal, Avni Aktuç, M.E.B, İstanbul, 1951.

Katib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-zünun an esami'l-kütüb ve'l-fünun*, tsh. M. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, M.E.B, Ankara, 1941.

Kadi Abdülcebbar, Ebü'l-Hasan Abdülcebbar b. Ahmed, *Şerhü'l-usuli'l-hamse*, talik Abdülkerim Osman, Ahmed Ebû Haşim, Mektebetu Vehbe, Kahire, 1988.

-----, *Müteşabihü'l-Kur'an*, thk. Adnan Muhammed Zerzur, Dârü't-Turas, Kahire, 1969.

Khadduri, Majid, *War and Peace in the Law of Islam*, The Johns Hopkins University, Baltimore, 1955.

Kurtubi, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, Beyrut, Müessesetü'r-Risale, 2006.

Matüridi, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud, *Kitâbü't-Tevhid*, thk. Fethullah Huleyf, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul, 1979.

Mevdudi, *Tefhimu'l Kur'an*, Bengisu yay, İstanbul, 1997.

Özel, Ahmet, *İslam Hukukunda Ülke Kavramı Darulislam Darulharb*, İz yay, İstanbul, 1998.

Özel, Ahmet, "Kible", *DİA*, XXV, 365-368.

Parlatır, İsmail, *Okul Sözlüğü*, TDK, Ankara, 2000.

Paksüt, Fatma, “Merhum Dayım Hamdi Yazır”, *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu*, TDV, Ankara, 1993.

Razi, Ebu Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahrüddin, *Mefatihü'l-gayb*, çev. Suad Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç, Sadık Doğru, Akçağ Yayınları, Ankara, 1990.

Reşid Rıza, Muhammed, *Tefsirü'l-menar*, y.y, Dârü'l-Menar, 1954.

Schacht, Joseph, *An introduction to Islamic Law*, Clarendon Press, Oxford, 1964.

Sezgin, Fuat, *GAS*, E. J. Brill, Leiden, 1982.

Subaşı, M. Hüsrev, “Elmalılı Hamdi Efendi ve Hat Sanatımızdaki Yeri”, *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu*, TDV, Ankara, 1993.

Suyuti, Ebu'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman İbn Ebî Bekr, *el-İtkan fi Ulumi'l-Kur'an*, talik Mustafa Dib el-Buga, Dimaşk, Dâru İbn Kesir, 1987.

-----, *Müfhematü'l-akran fi mübhemati'l-Kur'an*, thk. İyad Halid Tabba, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1986.

Şeyhzade Kocevi, Muhyiddin Mehmed, *Hâşiyetü Muhyiddin Şeyhzade ala Tefsiri'l-Kadı el-Beyzavi*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Diyarbakır, t.y.

Taberi, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid, *Câmiü'l-beyân an te'vili ayi'l-Kur'an*, thk. Abdullah b. Abdülmühsin et-Türki, Riyad, Dâru Alemlî'l-Kütüb, 2003.

Tehanevi, Muhammed b. A'la b. Ali el-Faruki el-Hanefi, *Keşşafu Istılahi'l-fünun*, Daru Sadır, t.y.

Topaloğlu, Bekir, “Allah”, *DİA*, II, 490-493.

Tunç, Cihat, “Dalalet”, *DİA*, VIII, 428.

Turgut, Ali, *Tefsir Usulü ve Kaynakları*, İFAV, İstanbul, 1991.

Uludağ, Süleyman, “Bela”, *DİA*, V, 380.

Yaman, Ahmet, *İslam Hukukunda Uluslararası İlişkiler*, Fecr Yayınevi, Ankara 1998.

-----, "Savaş", *DİA*, XXXVI, 189-192.

Yavuz, Yusuf Şevki, "İstiva", *DİA*, XXIII, 402-404.

-----, "Elmalılı Muhammed Hamdi", *DİA*, XI, 57.

Yazıcı, Nesimi, "Muhammed Hamdi Yazır'ın Basın Hayatı ve Yazarlığı", *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu*, TDV, Ankara, 1993.

Yerinde, Adem, "Müşkilü'l-Kur'an", *DİA*, XXXII, 164.

Yıldırım, Suat, *Kur'ân-ı Kerim ve Kur'an İlimlerine Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1983.

-----, "Alim", *DİA*, II, 460.

Zemahşeri, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed, *el-Keşşaf an hakaiki't-tenzil ve uyunü'l-ekavil fi vücuhî't-te'vil*, Beyrut, Dârü'l-Fikr, 1983.

Zerkeşi, Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah, *el-Burhan fi Ulumi'l Kur'an*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Beyrut, Dârü'l-Ma'rife, 1972.

Zeydan, Abdülkerim, *Fıkıh Usulü*, trc. Ruhi Özcan, İFAV, İstanbul, 1993.

Zirikli, Hayreddin, *el-A'lâm : kamusu teracimi li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisa*, Matbaatu Kustasus, Kahire, 1954.

Zürkani, Muhammed Abdülazim, *Menahilü'l-irfan fi ulumi'l-Kur'ân*, Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire, 19